

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук
Кафедра літературознавства імені Володимира Моренця

Магістерська робота

освітньо-науковий ступінь – магістр

на тему:
«ДИСКУРС МОВИ ТА ВЛАДИ В ТВОРЧОСТІ ОКСАНИ ЗАБУЖКО»

Виконав: студент 2-го року навчання
спеціальності – 035.1 ФІЛОЛОГІЯ
(українська мова та література);

освітньо-наукової програми: *Теорія,
історія літератури та
компаративістика*

Троїцький Кирило Володимирович

Керівник: Борисюк І. В.,
доцент, кандидат філологічних наук

Рецензент: Веретельник Р. М.,
доктор філософії, доцент

Магістерська робота захищена

з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ ТА ВЛАДИ	7
1.1. Поняття мови	7
1.2. Поняття влади	8
1.3. Дискурс і влада	10
1.4. Поняття контрдискурсу.....	14
1.5. Критичний дискурс-аналіз за Норманом Ферклафом.....	16
РОЗДІЛ II: ДИСКУРС МОВИ ТА ВЛАДИ В ДІАХРОНІЇ.....	24
2.1. Конфлікт мови та правди в “Кассандрі” Лесі Українки	24
2.2. Несумісність мов: переосмислення діалогу Гелена та Кассандри в романі “Музей покинутих секретів” Оксани Забужко	30
РОЗДІЛ III: РІВНІ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ І ВЛАДИ.....	39
3.1. Рівень соціолектів та закоріненість мови	39
3.2. Опозиція лексичного та граматичного рівнів: влада в полоні мови	41
3.3. Рівень мовних реєстрів.....	43
3.3.1. Лайливий реєстр	44
3.3.2. Пестливий реєстр.....	45
РОЗДІЛ IV: МОВА, МОВЧАННЯ, ПАМ’ЯТЬ	49

4.1. Проблема неназваного та іншованого	49
4.2. Мовна пам'ять та проблема зужитості мови	52
РОЗДІЛ V: ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ	58
Приклад 1: діалог Дарини Гощинської та Павла Бухалова	58
Приклад 2: діалог Адріяна Довгана з батьком.....	62
ВИСНОВКИ	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69

ВСТУП

Однією з видатних характеристик імперських мовних політик є нав'язання ідеї про те, що мова є виключно засобом спілкування — що це, якщо не єдина, то точно основна її функція. З цієї політики випливає чіткий висновок: не важливо, якою мовою ти говориш чи як ти нею говориш, якщо ця мова в змозі передати потрібні тобі сенси.

Кінець ХХ ст., однак, ознаменувався розширенням цієї візії мови та посиленням інтересу до лінгвістики в політичному контексті — саме тому питання владної функції мови — себто того, як мова може будувати владні структури та підтримувати їх у непомітному для мовців стані — набуло ледь не центрального значення в таких філософів, як Мішель Фуко, Ролан Барт та Річард Рорті. Також цей інтерес призвів до появи ряду підходів до дослідження проявів влади у мові — підходів, які нині об'єднують під назвою критичного дискурс-аналізу та які були розроблені такими мовознавцями, як Норман Ферклаф, Джеймс Пол Джі, Дебора Шифрін, Тен Ван Дейк та іншими.

У сучасній українській літературі є принаймні одна письменниця, яка цілком свідома владної функції мови — це Оксана Забужко. Вже починаючи зі свого раннього есею 1990-го року “Мова і влада” й продовжуючи подальшими художніми та есеїстичними рефлексіями, вона розвиває цілу низку понять та міркувань на цю тему. Однак попри те, що творчість О. Забужко вже була досліджена як літературознавцями (зокрема В. Агеєвою, І. Борисюк, Л. Мовчун, І. Бетко), так і мовознавцями (зокрема С. Курановою), рефлексії авторки щодо проблем мови та влади ще не були досліджені та систематизовані в своїй повноті. Саме з цього випливає **актуальність** цієї праці, в якій ми спробуємо заповнити цю дослідницьку лакуну на перетині трьох вкрай важливих сьогодні галузей: студій влади, літературознавства та лінгвістики.

Відтак, **мета роботи** — дослідити механізми взаємодії мови та влади (в широкому сенсі) на матеріалі текстів Оксани Забужко. Досягнення цієї мети передбачає виконання низки **завдань**, а саме:

- З'ясувати методологічні засади, якими можна дослідити згадану взаємодію;
- Дослідити дискурс мови та влади в діахронії, знайти претексти, на які спирається цей дискурс у випадку творчості Оксани Забужко;
- Дослідити проблематику механізмів взаємодії мови та влади, а також систематизувати те, як згадані механізми втілюються на різних рівнях мови: граматичному, лексичному, реєстровому тощо;
- Застосувати досліджений теоретичний матеріал на практиці, проаналізувавши уривки з художніх текстів О. Забужко.

Об'єктом дослідження є есеїстика та художні тексти Оксани Забужко, зокрема романи “Музей покинутих секретів”, “Польові дослідження з українського сексу”, повість “Інопланетянка”, а також есеї авторки (здебільшого ті, що включені в збірку “Хроніки від Фортінбраса”).

Предмет дослідження — рефлексії О. Забужко щодо взаємодії мови та влади, а також втілення цієї взаємодії в згаданих текстах авторки.

Методологічну базу роботи становлять описовий метод, структурний аналіз, а також критичний дискурс-аналіз за Норманом Феркляфом. Крім цього, до роботи будуть залучені елементи компаративного аналізу для простеження тяглості досліджуваного дискурсу.

Робота містить вступ, п'ять розділів, висновки та список використаної літератури. У першому розділі дані ключові визначення понять, що використовуватимуться протягом праці, а також описана обрана методологія критичного дискурс-аналізу. У другому розділі простежені інтертекстуальні зв'язки мовних контекстів роману “Музей покинутих секретів” О. Забужко та драми “Кассандра” Лесі Українки. У третьому розділі художні та есеїстичні рефлексії авторки систематизовані відповідно до рівнів мови. Четвертий розділ доповнює третю і досліджує подальшу проблематику дискурсу мови і влади у

творчості О. Забужко. У п'ятому розділі критичний дискурс-аналіз застосований на практиці до двох діалогів з роману О. Забужко "Музей покинутих секретів". У висновках зафіксовані результати дослідження та запропоновані шляхи подальших досліджень. Загальний обсяг роботи складає 72 сторінки.

РОЗДІЛ І: ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ ТА ВЛАДИ

1.1. Поняття мови

Почнімо з визначення поняття “мови”, яке використовуватиметься в цій роботі. Як зазначає Делл Гаймс, в лінгвістиці існує дві парадигми — **структурна** та **функціональна**, — кожна з яких дає своє визначення мови й завдань лінгвістичної науки [30, с. 79].

Відповідно до **структурної (формальної) парадигми**, мова постає формальною структурою, яка має певний набір правил та обмежень використання. Завдання лінгвістики, відповідно до цього, — вивчати ці правила та “аналізувати ті аспекти мови, що належать до сфери форми” [30, с. 70], при цьому здебільшого відкидаючи вивчення зв’язків мови та соціуму. З цього слідує, що поняття мови набуває тут характеру універсальності, а тому лінгвісти, що працюють в межах цієї парадигми, прагнуть відкрити мовні закони, що були би актуальними для всіх можливих мов (звідси і більш хронологічно ранні пошуки спільного коріння всіх мов у компаративній лінгвістиці, і пізніші пошуки “універсальної граматики” у Ноама Чомскі). Дещо спрощуючи, можна звести цю парадигму до Сосюрівського фокусування на вивченні “langue” (“мови”) як певного універсального конструкту, на протипагу вивченню “parole” як мови у її використанні.

Функціональна парадигма, натомість, ставить в центр дослідження саме мововжиток, “структуру мовлення (мовленнєвого акту, події) та способів говоріння” [30, с. 79], тобто лінгвістика тут ставить собі на меті аналізувати конкретні прояви мовлення та їх функції щодо зовнішнього, позамовного світу. Відповідно до цього, **Дебора Шифрін** виділяє два основних припущення функціональної парадигми:

- a) “мова має функції, що є зовнішніми стосовно самої мовної системи”;
- b) “зовнішні функції впливають на внутрішню організацію мовної системи” [35, с. 22].

Зовнішні функції, при цьому, спрямовані передусім на суспільство та виконання певних дій у ньому. Доречну дефініцію в цьому аспекті дав **Норман Феркляф**, який визначав мову як “соціальну практику, визначену соціальними структурами” [25, с. 17] — звідси й дотичність цієї парадигми до засадничих положень соціолінгвістики.

Як також показує Дебора Шифрін, ці дві парадигми, однак, не є повними протилежностями і можуть бути поєднані в одному методологічному підході [35, с. 39-41], чим ми і будемо користуватися в даній праці. Від функціональної парадигми ми беремо основне припущення нашого дослідження — що мова завжди існує в соціальному контексті, і відповідно може використовуватися задля досягнення певних цілей та побудови владних стосунків у суспільстві. Від формальної парадигми ми беремо інтенцію узагальнити взаємовідносини мови та влади в набір структур та правил (однак, без претензії на універсальність).

1.2. Поняття влади

Для визначення ключового для цієї праці слова “влада” звернімося до тлумачного словника. Словник української мови в 11 томах дає, серед інших, такі визначення: “[п]раво та можливість розпоряджатися, керувати ким-, чим-небудь” та “[с]ила чого-небудь, могутність” (переносне значення) [14, с. 701]. Вже з цього можна виділити ключові елементи значення поняття “влади”, які використовуватимуться в цій праці:

- 1) Суб’єктність людини, що має владу, та об’єктивізація предмету влади (оскільки влада дає право “розпоряджатися та керувати ким-небудь”);
- 2) Асоціювання влади та сили. Силу, при цьому, варто розуміти не тільки в її фізичному аспекті, а і в символічному: сила у владі часто проявляється на суто когнітивному рівні. Стосовно цього, Тен ван Дейк писав, що “зловживання владою передбачає не лише зловживання силою (force), наприклад, агресію поліції проти чорношкірої молоді, і може призвести не

лише до обмеження свободи дій певної групи, але й, що більш важливо, може вплинути на свідомість людей” [37, с. 85].

Водночас, можна побачити, що цитовані нами значення слова є лише третім та четвертим тлумаченням у списку, а перше та друге так чи інакше пов’язують поняття влади з державою та політичними органами — себто більш частий варіант дефініції слова “влада” використовується саме на позначення “уряду”, або ж англійського “authorities”. Поняття влади ж, яке використовуватиметься в цій праці, є більш абстрагованим і не обов’язково пов’язане з державою чи політикою — в чому зокрема ми погоджуємося з Мішелем Фуко, який в одному зі своїх інтерв’ю казав, що держава як владний механізм повинна засновуватися на владних структурах, які існують *до неї*:

“I don't want to say that the state isn't important; what I want to say is that relations of power, and hence the analysis that must be made of them, necessarily extend beyond the limits of the state. In two senses: first of all because the state, for all the omnipotence of its apparatuses, is far from being able to occupy the whole field of actual power relations, and further because the state can only operate on the basis of other, already existing power relations.”¹ [38, с. 64].

Фуко продовжує цю ідею, кажучи про “суперструктурність” держави по відношенню до владних мереж, що пронизують “тілесність, сексуальність, сім’ю, спорідненість (kinship), знання, технології тощо” [38, с. 64]. Беручи це до уваги, досліджуючи в цій праці владні відносини, ми спробуємо брати до уваги їх прояви поза політикою — і зокрема на міжособистісному рівні.

¹ "Я не хочу сказати, що держава не має значення, я хочу сказати, що владні відносини, а отже, і їх аналіз, неодмінно виходять за межі держави. Це відбувається у двох сенсах: по-перше, тому, що держава, при всій всемогутності її апаратів, далеко не в змозі охопити все поле актуальних владних відносин, а по-друге, тому, що держава може діяти лише на основі інших, вже існуючих владних відносин" (переклад наш)

Водночас, треба зробити ремарку стосовно ефекту, який влада має на суспільство. Традиційно це поняття має певну негативну конотацію, пов'язану з тим, що влада сприймається як упослідження та опресія іншого. Так, Тен ван Дейк пише про те, що ефектом влади є “обмеження свободи дії інших, або вплив на їх знання, погляди та ідеології” [37, с. 84]. Але попри доволі стійку негативну конотацію слова, вже згаданий Мішель Фуко говорив про існування побіч репресивності іншого ефекту влади, який можна вважати продуктивним та необхідним для існування соціуму:

"If power were never anything but repressive, if it never did anything but to say no, do you really think one would be brought to obey it? What makes power hold good, what makes it accepted, is simply the fact that it doesn't only weigh on us as a force that says no, but that it traverses and produces things, it induces pleasure, forms knowledge, produces discourse. It needs to be considered as a productive network which runs through the whole social body, much more than as a negative instance whose function is repression."² [38, с. 61].

Тому попри те, що в цій праці поняття влади використовуватиметься переважно в своєму негативному аспекті, варто також тримати на увазі і її зворотній, продуктивний бік.

1.3. Дискурс і влада

Одне з класичних визначень поняття “дискурсу” дав Стюарт Голл, який казав, що “дискурс — це група тверджень, які пропонують мову для того, щоби

² "Якби влада завжди була виключно репресивною, якби вона ніколи не робила нічого іншого, окрім як казати «ні», чи справді ви думаєте, що хтось би став її слухатися? Те, що робить владу сильною, те, що робить її прийнятною, — це той факт, що вона не лише тисне на нас як сила, яка каже «ні», але що вона трансформує і виробляє речі, вона викликає задоволення, формує знання, продукує дискурс. Її потрібно розглядати як продуктивну мережу, що пронизує все соціальне тіло, а не як негативну сутність, функцією якої є виключно репресія" (переклад наш)

говорити про — себто репрезентувати — певний тип знання про певну тему” [26, с. 291]. Це визначення, однак, розпадається на дві частини, якщо брати до уваги кожен з двох парадигм, згаданих у підрозділі 1.1, адже кожна парадигма робить свій акцент на тому, що їй важить у цьому понятті. Так, формальна парадигма визначає дискурс як “структурний рівень, вищий за речення, або вищий за будь-яку іншу одиницю тексту” [35, с. 24], тобто за основу визначення тут береться структурно-ієрархічний принцип. Функціональна парадигма, натомість, визначає дискурс як “мововжиток” (language use) [35, с. 31], тобто за основну характеристику тут береться функціонування мови та ролі, які вона виконує в суспільстві. Такий підхід протиставляє себе формалістичному підходу і способу описати мову та дискурс як “річ-в-собі”, як структурно замкнену систему. Щодо цього дослідники Г. Браун та Дж. Юль пишуть, що “[аналіз дискурсу] не може обмежуватися описом лінгвістичних форм, незалежних від цілей та функцій, які ці форми мають виконувати в людській діяльності” [20, с. 1].

Хоча ця праця не відкидає формальне визначення дискурсу, основним нашим припущенням буде саме функціональний погляд на **дискурс як набір мовних висловлювань, що виконують певні функції — зокрема і соціальну**. Таке визначення відкриває стежку до поєднання двох ключових понять цього дослідження: мови та влади, адже дискурс, з одного боку маючи лінгвістичну природу, з іншого — може працювати на встановлення чи підваження владних структур.

Взаємозв'язок дискурсів та влади є доволі багатоаспектним, тому за його проясненням варто звернутися до декількох праць із соціолінгвістики та дискурс-аналізу. Так, для **Тена ван Дейка** центральним у взаємодії дискурсу й влади є поняття “**доступу**” (access). За його теорією, дискурс є цінним соціальним ресурсом, який наділяє соціальною владою людей, дотичних до цього ресурсу. Як результат, кращий доступ до дискурсу “призводить до більшої кількості соціальної влади” [37, с. 86]. Відповідно до цього ван Дейк виділяє ключові питання, які можна ставити до дискурсу, щоби оприявнити його владні конотації: “хто може говорити чи писати кому, про що, коли та в якому контексті,

або ж хто може приймати участь в таких комунікативних подіях та в яких ролях, як-от в ролі адресанта, адресата, очевидця, чи випадкового свідка” [37, с. 86]. Як приклад ван Дейк наводить політичний дискурс в Європі кінця ХХ ст., доступ до якого був майже повністю закритим для представників етнічних меншинств, що призвело до відсутності врахування інтересів цих меншин в політичних рішеннях. Переносячи цю ідею на український контекст, можна було би навести приклад російськомовного літературного дискурсу, доступ до якого в українському колоніальному становищі корелювався з вищою “престижністю”, більшими накладками (або взагалі їх наявністю) та можливістю не зважати на цензуру при написанні. Таким чином, концепт доступу постає важливим при розгляді владно-дискурсивних практик.

Дослідник **Норман Ферклаф** підходить до цього питання з іншого, але дотичного боку. Він говорить, що влада проявляється в дискурсі через прямий та експліцитний контроль чи обмеження одних учасників дискурсу іншими учасниками. Ферклаф виділяє три типи обмежень, які можуть існувати щодо дискурсу:

- Обмеження **змісту** (contents), себто “того, що сказано чи зроблено”;
- Обмеження “соціальних **відносин** (relations), в які люди вступають у дискурсі”;
- Обмеження “**суб’єктних позицій**, які люди можуть займати” [25, с. 46];

Ця класифікація є цілком послідовною щодо вже описаного поняття “доступу” до дискурсу, адже і там, і тут йдеться про явні обмеження, які накладаються на участь людей у дискурсі.

Водночас, Ферклаф говорить про те, що **влада не завжди явно присутня в дискурсі, а може бути прихованою і неочевидною**. Це пов’язано з тим, що влада часто намагається приховати себе через ідеологію та нав’язування ідеології як “здорового глузду”, в результаті чого ідеологія перестає сприйматися людьми як ідеологія, а бачиться певним універсальним укладом життя. З цим тісно пов’язане поняття “**натуралізації**”, за допомогою якої ідеологізовані

дискурси можуть “перестати видаватися випадковими [...] і почати сприйматися як природні та легітимні, адже вони вважатимуться єдиними можливими способами поведінки” [25, с. 91]. А. Кіхано говорить про це в контексті дискурсу колонізаторів Нового світу, в якому уявлення про “вищість” та “кращість” колонізатора за колонізованого засновувалося саме на біологічному понятті “раси”, яка вважалася певною апіорною та безперечною природною даністю, і тому легітимізувала владу “вищого” колонізатора над “нижчим” колонізованим [32, с. 533-534]. Ферклаф, говорячи про подібну натуралізацію, дає ще один приклад: вирізку з британської газети часів Фолклендської війни і показує, як британські медіа намагалися нормалізувати своє право на колонію через асоціювання аргентинської сторони зі “злом” чи апелювання до поняття “правди” — обидва слова, при цьому, використані в доволі універсальному сенсі: як щось, що не підлягає обговоренню [25, с. 97].

Також Ферклаф говорить про те, що певні владні аспекти дискурсу можуть бути приховані за основною — часто інформативною — функцією дискурсу. Він дає приклад освітнього дискурсу, який “в якості ‘прихованої цілі’ (hidden agenda) має репродукування класових відносин та інших соціальних структур вищого рівня, на додаток до його (дискурсу) явної освітньої цілі” [25, с. 40]. З цього можна зробити висновок, що владні відносини, хоча часто не є явними чи головними в дискурсах, все одно можуть бути в них присутні на рівні репродукування та ретрансляції певних ієрархічних структур чи ідеологічних припущень.

Наостанок, засновуючись на висновках цього розділу, зробимо ремарку стосовно предмету дослідження цієї праці. Оскільки ми визначили, що точкою сходження понять мови та влади є саме поняття дискурсу, то наше дослідження переважно стосуватиметься дискурсу, що складається з тверджень Оксани Забужко щодо інших дискурсів — історичного, феміністичного, постколоніального тощо, — в яких і полягають взаємозв’язки мови і влади. Відтак, предмет цієї праці можна було б перефразувати як “метадискурс Оксани Забужко” — як дискурс про природу дискурсів, але оскільки поняття “дискурсу” навряд можна звести суто до перетину мови і влади, поняття “метадискурсу” в цій праці не

використовуватиметься, але триматиметься на увазі певна дворівневість поняття: дискурс як набір висловлювань досліджуваної авторки, та дискурси як предмети рефлексії частини з цих висловлювань.

1.4. Поняття контрдискурсу

Попри повсюдну пронизаність владними структурами, дискурсивне поле ніколи не буває однорідним — завжди існує певна множинність дискурсів, які перебувають між собою в діалогічних (а інколи — прямо суперницьких) зв'язках. З цієї причини, попри всі намагання домінантного дискурсу утвердитися в стані єдиного дискурсу, він завжди матиме певних опонентів — дискурсів, які намагатимуться підважити його владу. Дослідник **Річард Тердіман** називає такі опонентні дискурси “контр-дискурсами”, які він визначає як “discursive systems by which writers and artists sought to project an alternative, liberating newness against the absorptive capacity of those established discourses”³ [36, с. 13].

Особливістю контр-дискурсів є те, що вони завжди прагнуть внести певну “різницю” в дискурсивне поле, змінити якісь натуралізовані домінантним дискурсом уявлення. Домінантний дискурс, натомість, ніколи не готовий сприймати та помічати ці “різниці”: як пише Тердіман, “not only are they unable to admit difference, in a sense they are incapable of imagining it”⁴ [36, с. 14]. Таким чином, домінантний дискурс завжди намагатиметься (свідомо чи несвідомо) створити враження, що іншого дискурсу просто не існує (зокрема через практики натуралізації, згадані в попередньому розділі). Контр-дискурс, при цьому, вбачає

³ «дискурсивні системи, за допомогою яких письменники та митці прагнули спроектувати альтернативну визвольну новизну проти поглинаючої сили цих усталених дискурсів» (переклад наш)

⁴ «вони не тільки не здатні визнати відмінності, вони в певному сенсі не здатні їх навіть уявити» (переклад наш)

свою задачу в “демонополізації” дискурсивного поля і включення в нього Іншого.

Водночас, можливим є цілковитий перерозподіл дискурсивного поля та розстановки сил у ньому. В такому разі, раніше домінантний дискурс маргіналізується або зовсім зникає, а один із контр-дискурсів стає домінантним. Прикладом цього може слугувати будь-яка масштабна революція, як-от Жовтнева, де дискурс капіталізму був замінений дискурсом марксизму.

Такий перерозподіл дискурсивного поля, однак, оприявнює певну умовність розмежування понять дискурсу та контр-дискурсу, адже це розмежування перестає працювати в (доволі частих) “межових” історичних ситуаціях, коли перерозподіл дискурсів все ще в процесі. Наприклад, говорячи про марксистський контр-дискурс в Російській імперії, в який момент можна сказати, що він переходить із статусу контр-дискурсу в статус домінантного дискурсу: після Жовтневої революції? Після заснування СРСР? Після масовий репресій проти опозицій? Будь-яка відповідь на це питання буде дуже умовною.

Умовним це розмежування є і з іншої причини: дискурс та контр-дискурс часто є перегорнутими відображеннями одне одного в дзеркалі, адже нерідко контр-дискурси будують свою цілісність через просування дзеркально протилежних поглядів від домінантного дискурсу, і через це вони все ще здебільшого є визначеними саме домінантним дискурсом, хоч і зі “знаком мінус” — а тому все ще повторюють базисні (часто імперські) структури влади домінантного дискурсу. Про це зокрема писав Ю. Шевельов, кажучи, що “коли хто тікає, то шлях його наперед визначений шляхами того, від кого він тікає” [17, с. 346]. Тут йдеться про структурну подібність контрдискурсу (а радше — антидискурсу) стосовно панівного дискурсу, коли контрдискурс визначає себе та мислить в тих самих категоріях, що і панівний дискурс, і лише позиціонує себе в цих категоріях інакше. Видається, що про подібне “перегортання” структур влади говорить і М. Павлишин, коли дає своє визначення поняття “антиколоніалізму” на противагу “постколоніалізму”, який структури влади вже намагається вибудувати свої, без

огляду на імперію з її доміантним дискурсом [12, с. 223-236]. Екстраполюючи це розмежування на тему (контр-)дискурсів, можна говорити про два типи контр-дискурсів: таких, що являються дзеркально симетричними до панівного дискурсу (і які можна було б назвати «анти-дискурсами»), а також таких, що базуються на засадах та «координатах», принципово відмінних від панівного дискурсу (і які є контр-дискурсами *par excellence*)⁵.

Отже, попри можливість розмежування цих двох типів дискурсів, ця праця намагатиметься проблематизувати це розмежування, показуючи, яким чином може відбуватися частковий перехід із одного типу в інший або долучення до обох типів водночас.

1.5. Критичний дискурс-аналіз за Норманом Феркляфом

Галуззю, яка могла б синтезувати наведені нами вище визначення мови, влади, та дискурсу є **критичний дискурс-аналіз** (далі — КДА), однією з основних задач якого, за словами вже цитованого Тена ван Дейка, є “вивчення взаємозв’язків між дискурсом та соціальною владою” [37, с. 84], або ж, за словами **Рут Водак**, “деконструкція ідеологій та влади через систематичне та ретродуктивне (*retroductable*) дослідження семіотичних даних (письмових, усних чи візуальних)” [40, с. 4]. КДА, однак, сам по собі не є методологією, а лише критичним підходом до прочитання текстів (у широкому значенні), і тому використання КДА потребує конкретизації та методологічних уточнень. В цій праці використовуватиметься підхід **Нормана Феркляфа**, зокрема обґрунтований у його праці “*Language and Power*”.

⁵ Проілюструвати це можна трьома релігійними дискурсами: християнством, язичництвом та сатанізмом. В той час, як сатанізм є дзеркально протилежним дискурсом стосовно християнства (адже перегортає ієрархію Бог — Сатана), язичництво мислить себе принципово іншими категоріями (магія, а не релігія; користь / шкода замість добра / зла тощо).

За цим підходом аналіз тексту та його контексту відбувається в три етапи: **опис** “формальних властивостей тексту”, **інтерпретація** процесу продукування тексту та його рецепції, та **пояснення** взаємозв’язків тексту та соціальних структур⁶. Однак, як вказує сам Ферклаф, це розрізнення етапів є доволі умовним, адже, наприклад, “опис вже припускає наявність інтерпретації” [25, с. 110], і тому в цій праці наш підхід буде намагатися синтезувати всі етапи, повсякчас переходячи від інтерпретації та пояснення до опису, і навпаки.

Описовий етап КДА за Н. Ферклафом полягає в ставленні ряду запитань щодо формальних якостей тексту та їх значень (values). Дослідник виділяє **три типи значень**, які можуть мати тексти у своїх соціальному та ідеологічному аспектах:

- **Досвідні** (experiential) значення є прямим змістом тексту. Ці значення також можуть закодувати знання та уявлень мовця про світ, а також виказувати його ідеологію.
- **Реляційні** значення — вибудовують “соціальні зв’язки між учасниками” [25, с. 116].
- **Експресивні** значення — стосуються оцінки мовцем предмету мовлення через використання слів чи граматичних конструкцій, що мають певну негативну чи позитивну конотацію в системі поглядів даного мовця.

Відповідно до цієї класифікації Ферклаф виділяє **десять запитань** до формальних якостей тексту, щоби викрити його владні контексти [25, с. 110-111]:

А. Лексика

⁶ Варто зазначити певну подібність підходу КДА у Нормана Ферклафа до методу повільного читання (close reading) А. Річардса, обидва з яких ставлять за ціль відчитати у тексті ті сенси, які зазвичай вислизують з уваги читача через «автоматизм» сприйняття. На відміну від close reading, однак, КДА дає відповідь на питання про те, що саме дослідникові варто шукати у тексті (чим є, як ми показуємо в цьому розділі, певні прояви влади у тексті на лексичному, граматичному, морфологічному рівнях тощо).

1. Які досвідні значення наявні у словах?

В основі цього запитання лежить розуміння того, що будь-який “зміст” можна закодувати та втілити в мову безліччю способів, і тому аналіз того, які саме слова використовуються для опису явища є вкрай важливим. Так, Н. Ферклаф дає приклад двох текстів, що описують один і той самий процес психіатричних практик: перший текст використовує фразу “solitary confinement” («одиночне ув'язнення»), яка частіше використовується в пенітенціарному контексті, в той час як інший текст використовує набагато більш позитивний опис: “the availability of seclusion, restraints, and closed wards to grant a patient a respite from interaction with others”⁷ [25, с. 113]. Таким чином, у використанні конкретних слів можна побачити уявлення мовця про об’єкт мовлення: у першому випадку психіатрія постає репресивним явищем, а у другому — радше терапевтичним.

2. Які реляційні значення наявні у словах?

Зокрема, нас тут може цікавити рівень формальності тексту та те, які зв’язки між мовцями вибудовуються через формалізацію мови / її відсутність. Так, для англійця Ферклафа формальність є проявом “ввічливості, [...] поваги до статусу та позиції” іншого [25, с. 118], хоча, як ми побачимо в розділі III, в радянському контексті роль формалізованої мови є зовсім іншою.

3. Які експресивні значення наявні у словах?

В цьому запитанні йдеться про конотації слів та ставлення мовця до цих слів. Так, навіть у вже цитованому прикладі з психіатричного дискурсу очевидним є, окрім досвідного значення, що показує уявлення мовця про психіатрію, також і експресивне значення, що вказує на негативну оцінку явища у першому випадку та позитивну — у другому. Цей приклад також показує, що тексти та слова часто мають декілька нашарувань, і що часто в них можна знайти водночас і досвідні, і реляційні, і експресивні значення.

⁷ «наявність ізоляції, обмежень та закритих палат, які дають пацієнту можливість відпочити від взаємодії з іншими»

Важливим аспектом цього також є те, що експресивне значення часто існує не стільки в самому слові, скільки є продуктом інтерпретатора тексту та його ідеологічного тла.

4. Які використано метафори?

Використання метафор також є важливим інструментом ідеологічного впливу, адже вони є способом закодувати одне явище через інше — з відповідним перенесенням асоціацій між явищами. Ферклаф дає приклад газетної статті про молодіжні мітинги, названої “As the cancer spreads”⁸ [25, с. 120]. Через використання хвороби як метафори автор статті тут маргіналізує противладні виступи та вказує на те, що ці виступи є небезпечними для суспільства загалом (як і хвороби).

В. Граматика

5. Які досвідні значення наявні в граматичних ознаках тексту?

Тут нас цікавить передусім те, ким або чим є підмет та додаток у реченні та чи є підмет насправді тим суб'єктом, що виконує дію. Ферклаф дає приклад двох речень, які описують одну і ту саму подію, але по-різному вказують суб'єкта дії: “South African police have burnt down a black township”⁹ та “a black township has burnt down”¹⁰ [25, с. 121]. В той час, як у першому випадку явно вказується суб'єкт дії (“South African police”), у другому — справжній суб'єкт приховано через використання пасивної конструкції (це приховання ще більше прикметне тим, що тут використовується слово “has” замість “was”, натякаючи, що містечко “згоріло” саме по собі). Таким чином, через приховання інформації граматичними засобами може відбуватися маніпуляція фактами.

6. Які реляційні значення наявні в граматичних ознаках тексту?

Тут йдеться про те, як граматичні ознаки тексту можуть встановлювати

⁸ «Коли рак розповсюджується» (переклад наш)

⁹ «Південноафриканська поліція спалила чорне містечко» (переклад наш)

¹⁰ «згоріло чорне містечко» (переклад наш)

певні ієрархії між мовцем та слухачем / читачем. Одним з аспектів цього є використання дієслів у наказовому способі, що вже асоціює мовця з владою і змушує реципієнта до певної дії. Інший аспект — це використання займенників, зокрема “колективних”, таких як “ми”, “ви”, “вони” тощо, адже ці займенники дозволяють вибудовувати антагонізм між групами людей (як у традиційному протиставленні “ми” — “вони”), а також дозволяють мовцю говорити від імені великої кількості людей. Ферклаф цитує приклад з британської газети: “We cannot let our troops lose their edge [...]” [25, с. 127]. В цьому уривку наявне т. зв. “інклюзивне *ми*”, через яке висловлюється воля не тільки автора статті та редакції, але і усього британського суспільства. Таким чином, використання займенників може допомагати говорити “замість” інших.

7. Які експресивні значення наявні в граматичних ознаках тексту?

Це запитання здебільшого стосується маркерів модальності, через які мовець граматичними засобами висловлює своє відношення до певної дії. Наприклад, у фразі “Your library books are overdue”¹¹ одразу видно певну категоричність мовця, який точно знає про стан книг і не допускає, що він може помилятися (як було б, наприклад, у фразі “Your library books may possibly be overdue”¹²) [25, с. 129]. Ідеологічний аспект цього запитання полягає в “претензії на знання” (claims to knowledge) мовця, який фактом наявності знання вже висловлює свою владу над іншим (див. поняття “knowledge-power” М. Фуко).

8. Як (прості) речення поєднуються між собою?

Зокрема, в цьому запитанні йдеться про те, які причинні зв’язки наявні між простими реченнями (англійською — між “clauses”) в складнопідрядних реченнях. Ферклаф дає приклад: “I’ve never been out with anyone even though Mum says I’m quite pretty”¹³ [25, с. 131]. Тут видно, як через використання

¹¹ «Ваші бібліотечні книги прострочені» (переклад наш)

¹² «Можливо, ваші бібліотечні книги прострочені» (переклад наш)

¹³ «Я ніколи ні з ким не зустрічалася, хоча мама каже, що я досить гарна» (переклад наш)

підрядного допустового речення (“even though Mum says I’m quite pretty”) вибудовується припущення, що “гарна” дівчина обов’язково має ходити на побачення.

С. Текстуальні структури

9. Які інтеракційні конвенції використано в тексті?

Оскільки мовні інтеракції завжди сповнені певних правил та норм в залежності від контексту та статусу мовців, в цьому запитанні нас цікавить, як саме ці норми втілюються (або не втілюються). Зокрема, це стосується того, як відбувається чергування мовців в діалозі, чи перебиває один мовець іншого і чи є певний “дисбаланс” в кількості реплік мовців.

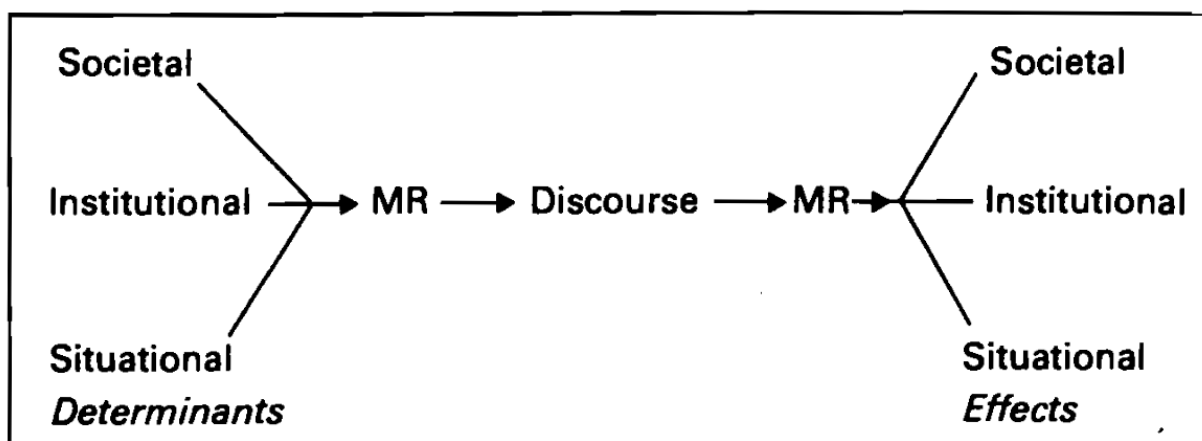
10. Які структури вищого масштабу (large-scale structures) наявні в тексті?

Хоча Ферклаф не використовує це слово, тут йдеться про “жанр”, до якого належить текст, адже від інтерпретації мовцем та реципієнту жанру залежить інтерпретація всього тексту та його окремих частин. Так, наприклад, у жанрі газетної статті найбільшу увагу перебирають на себе “сильні позиції” цього жанру — заголовки та перший абзац, і тому саме в цих частинах тексту автори намагаються вмістити найбільш важливу для них інформацію — таким чином вибудовуючи певний пріоритет того, що є більш, а що є менш важливим для читача.

Підхід Ферклафа, однак, не є суто формалістичним, попри увагу до формальних виразників влади у текстах. На другому етапі його підходу до КДА він пропонує розглядати те, як саме відбувається читацька інтерпретація тексту і зокрема те, що сам читач привносить до інтерпретації. Для цього він вводить поняття “members’ resources” (далі — MR) — певні попередні знання мовців, їх “бекграунд”, який включає “володіння мовою, репрезентації природного та соціального середовища, в якому мовці живуть, а також їх цінності, переконання, уявлення тощо” [25, с. 24]. Такі ресурси не завжди є знанням *sensu stricto*, адже

вони також включають в себе ідеологічні уявлення та поняття про “здоровий глузд”, які часто не є усвідомленими самою людиною. Про “непомічання” людиною своєї власної ідеології писав зокрема і **Славой Жижек**: “ідеологія завжди самореферентна, тобто вона завжди визначає себе через дистанцію до Іншого, який відкидається і викривається як “ідеологічний”” [2, с. 133]. Ця невидимість ідеології “зсередини” і робить працю дослідника важливою, адже вона дозволяє показати владу не тільки там, де вона присутня явно, але і там, де ця влада присутня імпліцитно, як певне тло, яке читач повинен мати, аби “правильно” проінтерпретувати текст. Дослідження саме цього “тла” стоїть в центрі другого етапу КДА за Н. Феркляфом.

Ціллю останнього етапу КДА, **пояснення** (explanation), є дослідження “дискурсу як частини процесу соціальної боротьби в рамках матриці владних зв’язків” [25, с. 163]. В центрі цього етапу стоїть уявлення про двосторонню природу зв’язків дискурсу та соціуму: з одного боку, соціум визначає дискурс через вже згаданий концепт ‘members’ resources’ (MR), а з іншого — дискурс сам може робити свій вклад у зміну соціуму на одному з трьох рівнів його організації: соціетального, інституційного та ситуаційного (див таблицю 1).

Таблиця 1 — дискурс та рівні соціальної організації [25, с. 164]

Таким чином, ціллю останнього етапу КДА за Н. Феркляфом є обумовлення того, який вплив дискурс має на соціум та його владні структури через посередництво MR.

Саме цей підхід з дещо більшою увагою саме на першому, дескриптивному, етапі буде використаний протягом нашої праці і особливо — в останньому її розділі.

РОЗДІЛ II: ДИСКУРС МОВИ ТА ВЛАДИ В ДІАХРОНІЇ

Однією з особливостей дискурсу є його протяжність у часі: дискурс складається з ряду тверджень, які були висловлені в різні часові проміжки. Через це, кожне наступне твердження в межах дискурсу часто засновується на попередніх твердженнях, їх коментує чи сперечається з ними.

Зважаючи на цю послідовну природу дискурсу, видається важливим дослідити витoki дискурсу мови і влади в творчості О. Забужко і побачити, на які претексти спирається цей дискурс. Водночас варто тримати на увазі засторогу М. Фуко проти спроб довести “нескінченну протяжність дискурсу”, себто рекурсивне намагання знайти його претекст — аж до досягнення “напівтиші, що йому передує” [27, с. 25]. Щоб не впасти в подібну рекурсивну пастку, цей розділ матиме на меті дослідити суто одну попередню точку, в якій досліджуваний дискурс наявний, а саме: драматичну поему “Кассандра” Лесі Українки, тематику якої, як ми спробуємо показати, розвиває Оксана Забужко в своєму романі “Музей покинутих секретів”.

2.1. Конфлікт мови та правди в “Кассандрі” Лесі Українки

В центрі діалогу Гелена та Кассандри в драматичній поемі Лесі Українки лежить саме проблема мови: різниця в розумінні її природи й рухає конфлікт варіантів світосприйняття двох дійових осіб. Цей конфлікт лаконічно вміщений у відомій формулі, що її вимовляє Гелен: “*Ти думаєш, що правда родить мову? / Я думаю, що мова родить правду.*” [15, с. 61]. Пропонуємо приглянутися до цієї дихотомії та проаналізувати через неї світоглядні позиції Кассандри та Гелена.

На перший погляд, Кассандрину думку про те, що “правда родить мову” можна охарактеризувати як позитивістську: для неї зовнішній світ існує поза людською свідомістю, і мова — це лише спосіб опису цього світу (і доволі недосконалий, як ми побачимо далі). Як і для засад позитивізму, Кассандра в прагненні опису

світу оперує суто емпіричним знанням: в поемі декілька разів згадано її фокусування на “баченні” [15, с. 15, 22-23, 28] — мабуть, найбільш “точному” з емпіричних почуттів¹⁴. Попри те, що сьогодні ми вважаємо таке пророче “бачення” радше інтуїтивним, довільним та неточним способом пізнання¹⁵, в самій п’єсі Лесі Українки це виявляється фактично єдиним способом пізнати майбутнє, попри недовіру троянців до пророкування Кассандри.

Але водночас із цієї позитивістською настановою на прагнення опису світу Кассандра також підриває цю засаду позитивізму, адже для пророчиці мова не є досконалим інструментом опису світу, вона завжди спотворює дійсність та заганяє її у вузькі рамки мовних категорій. Це вірогідно і є причиною, чому Кассандра, попри те, що вона “бачить”, так і не може остаточно вимовити побачене: “Ох, Поліксено, / я завжди чую горе, бачу горе, / а показати не вмю. Я не можу / сказати: тут воно, або: он там. / Я тільки знаю, що воно вже є / і що його ніхто вже не одверне, / ніхто, ніхто” [15, с. 22-23].

Таку, на перший погляд парадоксальну проблему неможливості висловлення побаченого можна розтлумачити через сучасні семіотичні теорії, а саме через розрізнення “цифрових” та “аналогових” знаків, про яке зокрема писав теоретик **Ентоні Вілден**. Він заявляв, що “жодні дві категорії, жодні два типи досвіду не є більш фундаментальними в людському житті та мисленні, ніж перервність та безперервність” (“continuity and discontinuity”) [39, с. 222], і відповідно до цих двох протилежних категорій розрізняв два типи знаків (та інформації в ширшому сенсі) — аналогові (“analog”) та цифрові (“digital”). Цифрові знаки є дискретними, себто вони можуть приймати лише одне значення

¹⁴ Про раціональність Кассандри писав зокрема і О. Білецький: “Ця Доля є просто історична неминучість, **логічний висновок з аналізу** осіб і подій” [16, с. 137].

¹⁵ Розмежування інтуїтивного / ірраціонального та об’єктивного / раціонального знання у владному контексті вартує окремої розвідки — особливо в сфері феміністичних студій (згадаємо дерогативне використання фрази “жіноча інтуїція” на позначення незрозумілого типу мислення, коли незрозуміле автоматично маркується як ірраціональне).

із заданих. Наприклад, таким знаком є літера, яка може бути лише однією із літер алфавіту заданої мови. Також цифровими знаками є дорожні знаки, програмний код (мінімальна одиниця якого може бути або 0, або 1), а також сама мова та слова в ній, адже будь-яке слово може бути *лише* одним із кінцевого (finite) масиву слів, які ця мова дозволяє.

Аналогові знаки, натомість, є безперервними: вони працюють за принципом “більше-менше” та можуть приймати будь-яке значення в заданому спектрі. Наприклад, аналоговими є вирази обличчя, жести, інтонації: між спокійним виразом обличчя та виразом усмішки є потенційно нескінченна кількість “проміжних станів”, але оскільки мова дозволяє тільки обмежену кількість назв, то ми, відповідно, зводимо цю нескінченну кількість станів, відповідно, або до стану “радості”, або до стану “спокою” (або до будь-якого іншого, що дозволений мовою, але це число завжди буде обмежене).

Тут важливий аспект “зведення” аналогової інформації до якогось визначеного цифрового знаку, адже будь-яке зведення призводить до втрати частини інформації (як у випадку вище може бути втрачений нюанс стану обличчя, який не вписується в жодну мовну категорію). Деніел Чендлер про це писав, що “саме визначення чогось як знаку містить в собі **редукування** неперервного до дискретного” [21, с. 48], себто будь-яке переведення аналогової реальності в цифрові (зокрема і мовні) знаки є редукцією і частковою втратою інформації про реальність — те саме, проти чого застерігає М. Фуко, аналізуючи картину (себто ще один аналоговий знак) “Las Meninas” Дієго Веласкеса: “But the relation of language to painting is an infinite relation. [...] Neither can be reduced to the other's terms: it is in vain that we say what we see; what we see never resides in what we say.”¹⁶ [28, с. 9] (підкреслення наше).

¹⁶ "Але відношення мови до живопису є нескінченним. [...] Жодне з них не може бути зведене до термінів іншого: даремно ми говоримо про те, що бачимо; те, що ми бачимо, ніколи не може бути вміщене в тому, що ми говоримо" (переклад наш)

Застосовуючи це розрізнення до парадоксу невимовленого Кассандрою, стає зрозуміло, що вона “бачить” саме аналогову інформацію про майбутнє Трої, але не може розповісти про це в деталях, адже її мова, яка є цифровою, не здатна передати всі подробиці видіння і лише зводить все до загального твердження про “загибель Трої” — за що їй і дорікає Поліксена: “Віщуєш горе завжди, **а чому / й від кого** прийде горе, не говориш.” [15, с. 23] (підкреслення наше).

Цей конфлікт між баченням конкретного та неможливістю його вимовити також актуальний і для нелінгвістичних знаків в сприйнятті пророчиці: як підмічає В. Агеєва, самий троянський кінь для Кассандри є “джерело[м] ще не конкретизованого, але очевидного зла” [1, с. 153], себто знаком, що говорить про загальне, але не спускається на рівень деталізації та конкретики.

Тому можна зробити припущення, що “криза мови”, про яку йдеться в драмі Лесі Українки, спричинена передусім внутрішніми обмеженнями мови як знакової системи та непристосованістю мови троянців до опису майбутньої реальності, де Трої вже не існуватиме. Але важить також те, що попри всю цю мовну проблематику, Кассандра все одно знаходить саму *спробу промовляння* конче необхідною.

Гелен, натомість, відкидає промовляння правди як можливість, адже абсолютна правда для нього, навіть якщо існує, є фундаментально непізнаваною, відносною, і подеколи *навіть шкідливою*. Так, Гелен докоряє Кассандрі за те, що її фокусування на знанні правди (безвідносно від того, існує вона чи ні), приносить троянцям тільки журбу, адже правда про майбутнє для нього створює принципово безвихідну ситуацію, в якій будь-який хід подій вже визначений наперед: “Ти бачиш / і, склавши руки або заломивши, / стоїш безвладна перед тим привиддям / страшної правди, мов закам'яніла, / немов на тебе глянула Медуза, / і тільки жах наводиш на людей. / А правда від того стає страшніша, / і

люди тратять решту сили й глузду / бо ідуть з одчаю на пропаше, / а ти тоді говориш: "Я ж казала!"¹⁷ [15, с. 59].

Задля того, щоби не ставати заручником фатуму, Гелен вирішує зробити спробу маніпуляції правдою задля добра троянців — брехня задля блага для нього завжди є ціннішою за сліпе слідування правді: “Я з правдою борюсь і сподіваюсь / її подужати і керувати, / от як стерничий кораблем керує” [15, с. 59]. Такий підхід перебирання ініціативи за контроль правдою, безумовно, пов’язаний з концептом влади, яка вірогідно і є кінцевою ціллю дій Гелена. В. Агеєва в своїй розвідці говорить про “кредо влади-слова, влади-знання” Гелена [1, с. 138], і цим дуже точно підмічає те, що всі три поняття — влада, слово та знання — нероздільно пов’язані одне з одним: слово часто постає інструментом отримання знання та способом його збереження й передачі, а знання людини (про світ, суспільство чи майбутнє) часто легітимізує її владу над іншими. Водночас, існує і зворотній зв’язок, адже наявність влади легітимізує знання та ніби ставить офіційну та непорушну печатку на будь-якому твердженні, безвідносно до його правдивості. Саме цим тристороннім зв’язком між мовою, владою, та знанням і можна охарактеризувати Гелена — персонажа, який за допомогою мови генерує фіктивне знання про світ, що дозволяє йому згодом отримати владу над іншими.

Продовжуючи мовний дискурс в цій драматичній поемі, важливо трохи детальніше прослідкувати співвідношення між поняттями мови та правди, адже Геленове розуміння правди як чогось відносного та піддатливого корелює з ідеями філософії мови кінця ХХ ст. Так, Річард Рорті в своїй книзі “Contingency, Irony, and Solidarity” каже про те, що традиційне (“просвітницьке”) уявлення про те, що правда існує “зовні” (“out there”), поза людською свідомістю — є цілком хибним, адже *саме розмежування правди та брехні існує виключно на рівні мови*, а відтак — виключно в людській свідомості:

¹⁷ Варто зазначити, що Кассандра сама приходить до схожого висновку про шкідливість своїх пророцтв дещо раніше: “Не страх, не сором і не меч, а я своєю правдою згубила брата...” [15, с. 28]

*“Truth cannot be out there — cannot exist independently of the human mind — because sentences cannot so exist, or be out there. The world is out there, but descriptions of the world are not. Only descriptions of the world can be true or false. The world on its own — unaided by the describing activities of human beings — cannot.”*¹⁸ [34, с. 5]

Вірогідно, що саме так можна інтерпретувати і релятивізм Гелена, адже правда для нього теж не є зумовленою зовнішнім світом, а натомість конструюється мовою, і тому брехня може конструювати правду та *vice versa*: “А чим же нам таку назвати правду, / що родиться з брехні? Чи ти ніколи / не бачила такого народження? / Я бачив безліч разів. Слово плідне / і більше родить, ніж земля-прамати” [15, с. 61].

Кассандра, натомість, являє собою інший тип міркування про взаємозв’язок мови та правди, адже для неї правда якраз-таки існує “зовні”, “out there”, і прямо спричиняє те, чим є мовлення про цю правду, себто для неї “правда родить мову”. Сам Рорті визначає релігійні витоки цього типу міркування, адже правда тут є абсолют, “чимось ідентичним або до Бога, або до світу як Божого проєкту” [34, с. 5], але також визнає тяглість цього міркування через добу Просвітництва аж до певних сучасних течій у філософії. І хоча Рорті однозначно був критичним стосовно цього і розвивав думку про релятивність правди, Леся Українка не дає таких однозначних відповідей на те, хто має більшу рацію: Гелен чи Кассандра. Попри те, що Кассандра в результаті виявляється права в своїх пророцтвах, не варто недооцінювати роль Гелена як персонажа, що хотів запобігти фіксації та “закам’янінню” перед наперед прописаним фатумом. Обидва ці типи міркування, видається, мають у поемі Лесі Українки свої небезпеки — і політичні, і етичні, — а тому варто намагатися знайти між ними баланс та завжди критично ставитися до обох. Про ці небезпеки та можливість (чи неможливість)

¹⁸ "Истина не може існувати зовні, себто незалежно від людського розуму, адже речення не можуть так існувати, або бути «зовні» свідомості. Світ існує зовні, але описи світу — ні. Лише описи світу можуть бути істинними чи хибними. Світ сам по собі - без допомоги описової діяльності людини — не може" (переклад наш)

знайти баланс — спробуємо поміркувати в наступному підрозділі на матеріалі роману Оксани Забужко “Музей покинутих секретів”.

2.2. Несумісність мов: переосмислення діалогу Гелена та Кассандри в романі “Музей покинутих секретів” Оксани Забужко

Один із прикінцевих епізодів роману Оксани Забужко “Музей покинутих секретів” — а саме діалог Вадима та Дарини Гощинської — вірогідно є прямим відсиланням та писанням “поверх” діалогу Гелена та Кассандри з драматичної поеми Лесі Українки. Як і Гелен, Вадим тут виступає таким собі маніпулятором та політтехнологом, який відкидає практично будь-які спроби вийти на істину. Дарина каже про нього та йому подібних людей, що “[в]они тепер орудують долями мільйонів інших людей — і моєю також” [4, с. 581] — цитата, яка дуже схожа на Геленівське “Бо меч і спис мала для мене зброя, / бо людські душі — от моє знаряддя” [15, с. 63] (підкреслення наші).

Видно цю паралель між двома персонажами і на рівні більших фрагментів, як-от в наступних уривках, де доволі побутовий Геленовий приклад релятивності правди політизується в мовленні Вадима:

*“Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіал украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіала,
а поки лінувався раб, то й справді
фіал було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.”* [15, с. 60]

“Візьми інше, — сипле далі свій пісок Вадим. — Оголосив Білий Дім, що Ірак має зброю масового знищення — і всі повірили. І плювають, що тої зброї досі не знайшли — і, швидше всього, її не знайдуть уже. Дурні, до речі, будуть, якщо не знайдуть, росіяни — ті зразу б щось підкинули, і тоді вже точно хрін би хто коли догдунався, як воно там насправді було... От тобі й твоя реальність” [4, с. 602] (підкреслення наше).

Дарина, натомість, як і Кассандра, протистоїть поглядам Вадима / Гелена: їй безсумнівно важить бодай спроба знайти істину та вийти на реальність, яку так легко відкидає Вадим. І як і Кассандра, Дарина зрештою спромагається перемогти супротивника в інтелектуальному двобої (хоча й Кассандрі це вдається дорогою ціною — загибеллю Трої).

Важливо, однак, проаналізувати не тільки подібності цих двох текстів, але і їх відмінності, оскільки О. Забужко додає до претексту доволі багато аспектів, що оприявнюють природу взаємодії мови та влади. Зокрема, в романі підкреслено те, що Дарина та Вадим говорять принципово несумісними мовами — мовами, які вкладають різні — часто протилежні — значення та цінності в одні й ті самі слова. Дарина каже:

“На мить мене огортає розпач — ніби ми з Вадимом говоримо різними мовами, вживаючи ті самі слова, тільки в мене і в нього вони мають різне значення, і я не знаю, як із цього замішання виплутатися.” [4, с. 587]

Цю несумісність мов можна пояснити теорією вже згаданого Річарда Рорті, який використовує поняття “словника” (“vocabulary”) як набору слів та понять, притаманних певній ідеології чи мові опису світу (як-от романтизм, ідеалізм, реалізм тощо). Рорті закликає до того, щоби сприймати ці словники “радше як альтернативні інструменти, а не як шматочки пазлу” [34, с. 11], адже поняття одного словника часто неможливо описати поняттями іншого, тому варто остерігатися думки, що “одні словники можна замінити чи звести до інших, або що їх можна об’єднати із усіма іншими словниками один великий уніфікований супер-словник” [34, с. 11].

Що означає ця несумісність словників та мов на практиці — можемо бачити у діалозі Дарини та Вадима на багатьох його рівнях. Так, навіть риторично мовлення двох персонажів є сутнісно відмінним. Мовлення Вадима — авторитарне та маніпулятивне, він не хоче допустити жодного прояву суб'єктивності Дарини, що видно в частому використанні ним імперативів (“Не лїзь ти в це діло” [4, с. 580]; “Бери ковбаску” [4, с. 581]; “Бери сир” [4, с. 584]; “А ти думай. Час не жде.” [4, с. 605]; “Перестань” [4, с. 608]), спонуканні до погодження (“Вадим не любить, коли йому заперечують” [4, с. 583]), а також у простому ігноруванні співрозмовниці (“Я й раніше помічала в нього цю звичку — не відповідати на неприємну репліку, ніби її й не чув.” [4, с. 582]). Таким чином, в реляційних значеннях реплік Вадима закодоване уявлення про суб'єктність та вищість мовця (Вадима) над співрозмовником (Дариною).

Мовлення Дарини, натомість, є здебільшого іронічним, при чому іронія використовується нею як спосіб захисту від авторитарності Вадима, який, однак, часто ігнорує Даринину іронію: “— Лоханувся, значить, Адік?.. — Вадим не приймає моєї іронії” [4, с. 588].

Окрім риторичних особливостей, суттєво відмінним в двох персонажів також є використання окремих слів та словосполучень. Так, в одній зі своїх реплік Дарина підмічає, що Вадим користується лексиконом, дуже схожим на лексикон тоталітарних режимів ХХ сторіччя: “Десь я вже це чула — про світове панування...” [4, с. 587].

Специфічним є і використання Вадимом слова “політика”, яку він мислить передусім як “боротьб[у] за владу” [4, с. 586], та — що важливіше — у термінах економіки та марксизму. Так, єдиною різницею між людьми в політиці для нього є те, що “в одних [людей] більше грошей, у других менше” [4, с. 583]. Захоплення марксистською думкою закономірно виливається в постійне апелювання і майже ностальгювання за впалим СРСР, через що Дарина напівіронічно каже про Вадимів “багаторічний захват футбольного фана, хлопчиська перед форвардом, — з такими інтонаціями згадують СРСР старі відставники” [4, с. 592].

Це відсилання на радянський контекст не є випадковим, адже Вадим є цілковитим продуктом цього контексту: попри певну “адаптованість” під реальність українських “нульових”, Вадим все ще є представником “радянського й пострадянського «дискурсу брехні» із його велемовною *тавтологічністю й пустослів'ям*”, про що Оксана Забужко пише в “Notre Dame d’Ukraine” [10, с. 499]. Останні характеристики — “тавтологічність та пустослів’я” — ще будуть проаналізовані нами в наступному розділі, тому зараз звернімо увагу саме на поняття “дискурсу брехні” як цілком свідомої спроби сконструювати реальність, до якої повністю долучається і Гелен в драмі Лесі Українки, і Вадим у романі Оксани Забужко. Важливим аспектом цього дискурсу в 20-му сторіччі є те, що він, на відміну від попередніх спроб брехні в політиці, навіть не вважає за потрібне “відштовхуватися” від певної правди, щоби її спотворити в політичних чи інших цілях. Натомість, цей дискурс абсолютно ігнорує будь які факти і формує картинку реальності фактично “з нуля”, без огляду на дійсність. Про це, зокрема, пише Ганна Арентд в своєму есеї “Брехня в політиці”, аналізуючи опубліковані американські документи про В’єтнамську війну. Вона помічає, що тогочасна влада США робила свої політичні рішення, засновуючись на очевидно неправдивих фактах — попри наявність доступу до правдивої інформації. З цього Арентд робить висновок про “дефактуалізацію” лідерів країни, себто про зникнення “розмежування правди та брехні, факту та фантазії” [18].

Концепт дефактуалізації, який ми сьогодні асоціюємо з поняттям “пост-правди”, цілком актуальний і у випадку Вадима з роману Оксани Забужко, адже навіть в тих декількох епізодах, де Дарина намагається домогтися від нього відповідей на якісь “фактологічні” питання, Вадим вдається або до вже згаданого ігнорування, або до відкритого відкидання питання як чогось неважливого: наприклад, на запитання Дарини про те, чи дійсно вбивство Гонгадзе було “спецоперацією кількох”, Вадим відповідає “Неважно!” [4, с. 601].

Така сильна подібність (пост)радянського контексту, про який пише Забужко, та американського, про який пише Арентд, говорить про те, що Гелен/Вадим як персонаж є цілком універсальним *архетипом*. Про це пише і сама Забужко, коли

аналізує феномен “хамократії”¹⁹, який вона протиставляє “великопанству” та “аристократизму”: “Українчина “хамська матриця” універсальна, і прив’язувати її до тієї чи тієї ідеології було б грубою помилкою” [10, с. 617].

Цікаво тут те, що “хамократія” в тексті Забужко дуже тісно пов’язана з поняттям “масової людини” та притаманним їй матеріалізмом. Так, говорячи про діалог Лесі Українки “Три хвилини”, Забужко пише про хама-Монтаньяра наступне:

“Устами Монтаньяра промовляє натомість увесь матеріалізм ХХ століття — матеріалізм як єдино можлива філософія масової людини, на чиєму прапорі невдовзі буде прямо виписано її «орос», із дитинства знайомий кожному вихованцеві радянської школи: «Самое дорогое, что есть у человека, — это жизнь» (М. Островський). Жодних «вічних ідей» для Монтаньяра не існує й існувати не може” [10, с. 601]

Матеріалізм, про який пише Забужко, знаходить дуже багато відгуків у образі Вадима: від його постійного фокусування на їстівному (Дарину він кличе саме у свій власний ресторан, і постійно нагадує їй про їжу) та “гламурному” (“стандартна суміш показної розкоші й казарменної безликості”, за словами Дарини [4, с. 579]) до вже згаданого мислення виключно категоріями економічного. Також це виявляється в його розуміння слова “ідеологія”, адже для нього це поняття є радше евфемізмом для політтехнологій²⁰, що спираються “не на погляди, а на почуття” [4, с. 583] — себто саме на тілесне та матеріальне, а не ідейне та мисленнєве.

¹⁹ Власне, одна з перших характеристик Вадима Дариною в аналізованій главі — це “хамидло”, що вже натякає на його приналежність до когорти “хамократів” [9, с. 579]

²⁰ Тут важливим є те, що, за словами авторки, прототипом Вадима був “відомий політтехнолог”, про якого О. Забужко згадує в есеї “Майдан проти матриці” [3, с. 115].

Протиставмо тепер цьому матеріалізму мову та словник Дарини. Для неї, на відміну від Вадима, влада не є самоціллю, а радше способом втілення певних ідей та покращення суспільства. В одній зі своїх реплік вона закидає Вадимові:

“Боротися за владу — навіщо? Прийти до неї, сісти й сидіти? І одганяти інших зазіхателів? Чи все-таки влада, це засіб для того, щоб реалізувати якісь, вибач уже на слові, — ідеї?.. Якісь свої погляди на те, як має розвиватися твоя країна, і як взагалі людству вигребтися з тої дуни, в яку його загнали "успішні політики"” [4, с. 586]

Певний альтруїзм Дарини протиставляється цинізму Вадима і в їх розумінні того, чим є журналістика. Дарина точно підмічає, що “[ж]урналістика для Вадима — реклама” [4, с. 616], себто, знову ж, зведення поняття до терміну суто економічного і такого, що в контексті розмови персонажів має явний аспект обману, в той час як Дарина міркує про журналістику як про “збір і поширення інформації, котра допомагає людям виробляти власний погляд на речі” [4, с. 616].

Тут також варто звернути увагу на Даринину навичку “підмічання” та визначення речей, яка в неї постає інструментом деконструювання. Окрім вищезгаданого прикладу, де Дарина підмічає підміну Вадимом усталеного значення слова “журналістика”, в іншому епізоді героїня фактично ставить діагноз типу міркування Вадима і пов’язує його з цілком конкретною теорією:

“— [...] А ти мала б розуміти, що реальність твориться людьми. І вже не вийде провести межу — де те, що ти звеш реальністю, а де створене... — він знов гальмує, добираючи слів: не звик до абстрактних розумувань. — Створені людьми...

— Симулякри?” [4, с. 600]

Це відсилання на постмодерну теорію симулякрів Жана Бодріяра виступає тут мовним актом з ціллю “пов’язання” двох дискурсів: (пост)радянського тоталітарного “дискурсу брехні” та західних постмодерних поглядів на імітацію реальності в масовій культурі. Хоча, звісно, в цих двох дискурсів є велика

кількість відмінностей — найважливіша у тому, що постмодернізм іронічно приймає відсутність остаточної правди, в той час, як тоталітаризм нав'язує сконструйовану ним правду, — вони обидва сходяться на розмиванні межі правди та вигадки²¹ — точно те саме, що й оспівують Вадим та його двійник Гелен: “Що правда? Що неправда? Ту брехню, / що справдиться, всі правдою зовуть.” [15, с. 60].

Дарина, натомість, як і її попередниця Кассандра, намагається протягом роману всіма силами вибратися із всепроникного “дискурсу брехні”. Одним із способів досягнення цього для Дарини є спроба відшукати свою сімейну історію, встановити зв'язок із минулим — на протигагу незакоріненій в традицію “інтелігенції розриву”, як Оксана Забужко називає “інтелігенцію російського типу” [10, с. 533]. Найбільш показовим (в буквальному сенсі) стосовно Дарининого прагнення подолати “розрив”, остаточно створений в українській культурі радянським періодом, є генеалогічне дерево, вміщене на початку роману [4, с. 8], яке виводить рід Дарини та Адріяна до невизначених, але точно дорадянських років — саме тих років, коли, за Забужко, українській культурі все ще був притаманний аристократичний етос разом із пов'язаним із ним культом “слова честі”, який авторка протиставляє саме “дискурсу брехні” [10, с. 499].

На цьому моменті стає очевидною важливість інтертекстуального зв'язку з текстами Лесі Українки, адже саме в її текстах все ще зберігався “антихамський імунітет”, який “українська культура втратила ще за життя Лесі Українки” [10, с. 598], тобто Леся Українка була останнім представником традиції, в якій “дискурс брехні” ще не толерувався як явище. Дарина Гоцинська з роману Оксани Забужко намагається відновити цю “великопанську” стійкість до брехні — хоча б через своєрідну археологію минулого та (цілком аристократичну) практику реставрації генеалогічного дерева.

²¹ О. Забужко також згадує цю точку перетину між “тоталітаризмом та “вільноринковим” капіталізмом” в “Notre Dame d'Ukraine”, посилаючись на працю історика Ф. Ар'єса [10, с. 117].

І їй вдається відстояти свою позицію, принаймні в діалозі з Вадимом, де вона цілком аргументовано деконструє радянський “дискурс брехні” — і разом із ним основні підвалини Гелено-Вадимового міркування:

“по-моєму, якщо вже шукати якоїсь одної причини, то СРСР врешті-решт завалився од власної брехні. Од усієї, що за сімдесят років була нагромадилась. Бо віртуал — то, знаєш, така штука, яка дуже боляче б'є, коли з ним загралися. Не можна весь час брехати, а самому зберігати почуття реальності. Будеш замовляти картинку в телевізорі — неминуче скінчиш тим, що сам у неї повіриш. І капець тоді всякому, як ти кажеш, "реальному управлінню" — що в СРСР якраз і відбулося.” [4, с. 592]

Дарина тут говорить про те саме, про що й Г. Арендт у вже згаданій статті — про “взаємопов’язаність обману та само-обману”, адже, як пише авторка, “чим більш успішним є брехун, чим більшу кількість людей він переконав, тим більшою є вірогідність, що він насамкінець повірить у свою власну брехню” [18]. Цією дивовижною подібністю міркування Арендт та Забужко підтверджується теза про те, що “хамська матриця” є справді універсальною та стосується сучасних “хамократій” у будь-яких проявах: від тоталітарного до капіталістичного.

Завершується діалог Дарини та Вадима цілковитим “комунікаційним розривом”: Вадим стикається з тим, що його мова та цінності ніяк не резонують із мовою та цінностями Дарини, адже марксистське обожествлення економіки, бажання “купити” журналістку, просто не працює на Даринин етос “людини слова”, який виростає з дорадянської аристократичної традиції. Про це вона пише так:

“чоловік навпроти мене в цій хвилині іскрить, як телеграфний дріт, — коротке замикання, когнітивний дисонанс: йому треба прийняти одне з двох — або він крупно лоханувся зі мною, або має шанс значно крупніше лоханутись у тій грі, від якої я щойно відмовилась, — і це капець, глухий кут, в межах його системи така дилема не має розв’язку...” [4, с. 625].

Видається, що цим Дарина підтверджує нашу тезу про “несумісність мов” — та додатково пояснює її природу, кажучи про те, що “в межах його системи така дилема не має розв'язку” — цитата, що корелює з подальшим відсиланням Дарини на теорему Гьоделя: “У межах системи твердження не верифікується. Є така теорема Гьоделя...” [4, с. 702].

Посилання на теорему тут не є випадковим. За першою теоремою Гьоделя про неповноту, “для будь-якої консистентної формальної системи F , що містить у собі елементарну арифметику, існує твердження G_F в мові системи, яке є правдивим, але яке неможливо довести (is unprovable) в цій системі” [33, с. 1]. Іншими словами, правдивість деяких тверджень може не мати жодного доказу із середини системи, або ж, словами самої Забужко, “в кожній аксіоматичній системі є твердження, якого в межах цієї системи справдити неможливо” [4, с. 540]. У випадку Вадима це означає, що у розмові з Дариною він нашттовхнувся на ідентичність, мову та систему цінностей, яку він зрозуміти не зможе в принципі, адже із середини його системи цінностей інша система є непізнаваною.

Видається, що це і є основною тезою цього діалогу. Мови опису світу, їх словники та аксіоматичні системи просто не здатні до взаємоопису та взаємодоповнення, адже оперують мисленнєвими категоріями, які принципово відсутні в інших мовах — з якої причини ні Кассандра і Гелен, ні Дарина та Вадим, ні аристократ та “хам” ніколи не зможуть знайти “спільну мову” та будуть назавжди приречені мовою на протистояння.

РОЗДІЛ III: РІВНІ ВЗАЄМОДІЇ МОВИ І ВЛАДИ

Діалектичний зв'язок між двома поняттями рідко буває одноканальним та простим для опису — часто поняття приховують в собі декілька нашарувань, кожне з яких в своєрідний спосіб співвідноситься з іншими. Особливо цю складність зв'язку видно у взаємодії мови і влади, адже як влада може виконуватися по-різному (примусово чи ні, приховано чи ні тощо), так і мова, як показує лінгвістика, є дуже непротим та багатошаровим явищем.

В цьому розділі нашого дослідження ми спробуємо виділити декілька рівнів, на яких ця взаємодія відбувається, засновуючись на рефлексіях Оксани Забужко в її художніх текстах та есеїстиці. Мусимо визнати, однак, що наш розподіл на рівні не є надто систематичним, тому один рівень може перетинатися з іншим — як-от розмова про соціолекти неодмінно перетинається з лексичним та граматичним рівнями, і обидва, в свою чергу, мають пряме відношення до семіотичного рівня в широкому розумінні. Це є даниною складності мови як системи, і тому “рівні” варто сприймати радше як набір “полів”, що повсякчас накладаються одне на одне.

3.1. Рівень соціолектів та закоріненість мови

Одразу в декількох свої працях Оксана Забужко звертається до поняття “соціолекту” та класифікації соціолектів, описаної в есеї **Ролана Барта “La Division des langages”** [10, с. 397; 9, с. 113]. В ньому філософ пропонує розрізнення двох груп соціолектів: “**дискурси при владі** (в тіні влади) та **дискурси за межами влади** (або без влади [...])”, які він також називає, відповідно, “**енкратичним**” та “**акратичним**” дискурсами [19, с. 120]. Суть “енкратичного” дискурсу/соціолекту полягає в тому, що він перебуває на боці влади і є засобом медіації влади. Барт також зазначає, що енкратичний соціолект не є зосередженим в якійсь конкретній точці, а є “розсіяним, можна навіть сказати осмотичним дискурсом, який просочує економіку, соціальні ритуали,

дозвілля, соціально-символічне поле (передусім, звісно, у суспільствах масової комунікації)” [19, с. 121]. Акратичні соціолекти, натомість, протиставляють себе владі, в чому їх можна співставляти з поняттям “контрдискурсу”, введеним у розділі 1.4.

Оксана Забужко в своєму есеї “**Мова і влада**” адаптує це розрізнення до радянських реалій і каже про енкратичність російської мови, вплив якої створює відповідні енкратичні соціолекти для національних мов. У випадку української мови ця “енкратизація” фактично означала асиміляцію мови та уподібнення її до російської — що в результаті призводить до відкидання навіть цих енкратизованих національних соціолектів на користь головної “імперської” мови — російської.

При цьому, для Забужко дуже важливим є уявлення про **закоріненість мови в ландшафті та просторі**: “мова й людину вписує в чітко окреслений просторово-часовий континуум — робить свого носія тутешнім, звідки б він не походив” [9, с. 109]. Зворотнім боком цього є те, що “будь-яка інша мова тут неприродна, неадекватна, неістинна” [ibid.], себто чужа мова є чужою в певній місцевості передусім тому, що вона не пасує довколишнім ландшафтам і не є закоріненою в них.

Енкратичний соціолект у випадку Радянського союзу такої закоріненості якраз, за Забужко, не мав — і при цьому не мав її ніде. Це цілком витікає зі згаданої тези Барта про повсюдну присутність енкратичних соціолектів, адже бути присутнім всюди — означає не бути вкоріненим в жодне з місць, а натомість бути “розпластаним” крізь весь імперський простір. Наслідок цього — кочовий характер “радянського народу”, принципова некоріненість офіційної мови якого означає можливість легкого переселення людей на протилежні кінці країни задля побудови нових проєктів, а частіше — задля асиміляції та приборкання “небажаних елементів”.

Таким чином, в тезі про різницю соціолектів радянської України ми бачимо продовження теми, початої в розділі II: неподоланної прірви між двома типами

мов: енкратичної мови з її “дискурсом брехні” та акратичної мови, яка єдина може бути носієм правди, вкоріненої в ґрунті та реальності.

3.2. Опозиція лексичного та граматичного рівнів: влада в полоні мови

У вже згаданому есеї Ролана Барта “La division des langages” філософ каже про репресивний (“intimidant”) характер соціолектів: вони не тільки маргіналізують тих, хто до цих (енкратичних) соціолектів не причетний, а ще й обмежують самих мовців — користувачів даного соціолекту [19, с. 123].

Особливо подібна обмеженість відчувається в “офіційних” текстах та промовах радянської доби, які характеризуються надмірною формалізованістю та наявністю безлічі канцеляризмів, усталених фраз, та слів, що обов’язково мають бути сказаними.

Оксана Забужко підмічає це явище у вже згаданому есеї “Мова і влада”, де авторка говорить про дві основні лінгвістичні характеристики “радянської новомови”:

- 1) “сувора відповідність граматичним нормам, безособова «пра-вильність» (так балакають недосить вільно опанованою іноземною)
- 2) мізерність словникового запасу” [9, с. 115]

Тобто, з одного боку — енкратичний соціолект прагне максимально відповідати правилам та усталеним формам того, “як треба говорити”, а з іншого — цей соціолект свідомо редукує свій вокабуляр до певного легкоохопного та обмеженого числа слів.

В цієї лексичної редукції можна виділити принаймні дві цілі. По-перше, вона слугує **уніфікації мови** та зведення її до одного стандартного варіанту, який можна вмістити в невеликий словник та поширити на велику кількість людей. Норман Ферклаф говорить про подібну мовну уніфікацію як про “довгий процес

колонізації”, що напряду пов’язаний з встановленням “політичної і культурної влади”²² [25, с. 56]. Другою ціллю лексичної редукції є обмеження горизонту мислення — те, про що писав Дж. Орвелл та що Оксана Забужко назвала “ментальною кастрацією” [9, с. 119], коли відсутність слів для називання чогось не дозволяє мислити про це щось, маргіналізує його та робить незначущим (про це ще йтиметься в розділі IV).

З цього О. Забужко робить висновок, що “надмірна граматична правильність і лексична вбогість — ознаки того, що мова гнітить мовця; закріпачує, сковує його дух” [9, с. 116]. В приклад цього гніту можна навести пасаж з радянської мовознавчої книжки, який О. Забужко цитує в своєму есеї: “особиста мовно-стилістична прак-тика В. І. Леніна і Й. В. Сталіна зробила великий творчий вплив на характер стилю мови публіцистики і художньої літератури народів Радянського Союзу” [9, с. 108]. Хоча сама авторка виділяє тут тільки “п’ять, одним духом, родових відмінків уряд”, що вона пов’язує з “паралічем мовленнєвих центрів” [ibid.], цей уривок також є ілюстрацією ідеологічної заклішованості та “загніченості мовця” енкратичного соціолекту. Так, в другій іменниковій групі доповнення цілком нейтрального слова “вплив” позитивними модифікаторами “великий” та “творчий” є, з одного боку, способом спрямувати читача в “правильний” бік інтерпретації — аби читач навіть не припускав, що “вплив” може бути будь-яким, окрім позитивного. З іншого боку, ці модифікатори є тим, що О. Забужко називає “полюсом примусовості” [9, с. 115], адже мовець тут зобов’язаний (під тиском цензури, наглядових органів, чи навіть Лаканівського Великого іншого) подати певну доповнюючу інформацію до початково нейтрального (а тому потенційно багатозначного) слова, щоби виставити напоказ своє ставлення до слова та зменшити вірогідність бути зрозумілим “не так”. Таким чином ідеологічний тиск змушує автора до продукування тверджень виключно якогось конкретного типу та змісту.

²² Хоча конкретно тут Феркляф говорить про уніфікацію англійської мови, цей механізм цілком можна простежити і в російському чи радянському імперському проєкті.

Беручи цей тиск до уваги, стає зрозумілою тяга енкратичних соціолектів до клішованої мови та цитування, адже, використовуючи вже “перевірені” фрази (особливо, якщо вони взяті з вуст Вождя), ризики бути репресованим системою є значно нижчими. Цитування постає способом віддати свою агентність “духові часу”, замість мовця стати медіумом мовлення, а замість суб’єкта — об’єктом.

Ця десуб’єктивізація мовця в тоталітарному суспільстві призводить до втрати сенсу мовлення як такого: оскільки мовець вже не в змозі продукувати нові ідеї і натомість використовує існуючі — мовлення як явище стає вічним повторенням вже сказаного та ходінням по колу. Таким чином, і мова перебуває в полоні влади, адже не здатна до генерації нічого нового, і влада перебуває в полоні мови, адже не в змозі вийти за межі визначених мовою понять та правил.

3.3. Рівень мовних реєстрів

Одним з ключових понять соціолінгвістики є “реєстр”. Дослідниця Інна Коломієць визначає це поняття як “загальне забарвлення, яке надає своїй мові людина з метою викликати у співбесідника відповідний настрій, задати певний емоційний тон спілкування”, а також каже про синонімічність “реєстру” до понять “колориту висловлювання” і “тональності” [11, с. 61]. Це визначення, однак, не є достатнім для нашого дослідження. Соціолінгвіст Майкл Гелідей, намагаючись дослідити, чому саме ми використовуємо слова з певним забарвленням замість “нейтральних” слів, каже, що цей вибір зумовлений “суспільним уявленням про доцільність використання певного типу мови в певній ситуації” [29, с. 87]. Саме цю ремарку про прив’язку певного реєстру до певного ситуаційного контексту ми і візьмемо за основу аналізу використання у текстах Оксани Забужко двох реєстрів: лайливого та пестливого.

3.3.1. Лайливий реєстр

Однією з найбільших подій доби “дев’яностих” в українському літературному процесі виявилася публікація роману Оксани Забужко “Польові дослідження з українського сексу”, а найбільш контроверсійною та “дражливою” частиною його — використання нецензурної лексики (про що пише сама авторка в своєму есеї “Жінка-автор у колоніальній культурі...” [9, с. 189]).

Як пояснює Оксана Забужко, причина такої різкої рецепції полягає в тому, що традиційно лайка є атрибутом саме “енкратичних” (владних) соціолектів, і є за своєю суттю “дискурс[ом] насильства, який має на меті упослідження, або ж символічне зруйнування, предмета мовлення” [9, с. 189]. Українська жінка ж, будучи “подвійно колонізованою” (і як жінка, і як представниця колонізованої нації), доступу до цього владного “дискурсу насильства”, за уявленням загалу, мати ніяк не може. Тут можна також згадати щойно цитовані рядки Гелідея щодо прив’язки реєстру до ситуаційного контексту, адже саме неспівпадіння лайливого реєстру та контексту його використання колонізованою жінкою викликає певний “когнітивний дисонанс” і не вкладається в традиційні (патріархальні) моделі мовно-соціальної поведінки.

Це, однак, є наслідком феномена. Але якою є його причина? Видається, що причина використання нецензурної лексики полягає в прагненні суб’єкта перегорнути суспільні ієрархії та перерозподілити владу, адже, за Забужко, “«ненормативний дискурс» — то завжди імпліцитна заявка на владу” [9, с. 190].

Водночас, це можна інтерпретувати і як певний етап витворення власного голосу, незалежного від влади. Як писала авторка в своєму іншому есеї, створення “єдино-адекватної «власної мови» необхідно починається для «колонізованого» (тут краще б сказати — «колонізованої»...) — із, а куди ж дінешся, досконалого опанування «мовою колонізатора», із проникнення «зсередини» в його культуру [...] І от щойно в процесі опанування «чоловічими», «енкратичними» формами мови (наприклад, романним жанром) відбуватиметься поступове, напівнесвідоме перекроювання-«підгонка» їх «під себе», на свій

штиб, аж доки форма не «вибухне» під цим упертим внутрішнім тиском і не явить уже в готовому вигляді» [9, с. 294]. Видається, що щось подібне відбувається і з ліричною героїнею роману “Польові дослідження з українського сексу”, яка через використання нецензурної лексики намагається наблизитися до позиції влади та вийти за межі патріархальних уявлень про те, якими мають бути мовці і як вони мають використовувати свою мову.

Таким чином, використання лайливого реєстру в текстах Оксани Забужко націлене на підваження усталених норм мововжитку, а також на спробу перерозподілити владу, наділивши нею підпорядкованого.

3.3.2. Пестливий реєстр

Традиційно, пестливі слова (реєстр, який вже згадана Інна Коломієць називає “колоритом інтимності-ласкавості” [11, с. 62]) використовуються задля надання текстові певного відтінку ніжності чи ласки. Однак, як і в багатьох інших випадках мововжитку, використання певних слів може мати “приховану ціль”, і у випадку пестливого реєстру цією ціллю може бути спроба інфантилізувати людину-денотата. Це можна побачити, зокрема, в романі О. Забужко “Музей покинутих секретів”, де пестливе звернення до протагоністки викликає в неї асоціації з її дитинством:

“— Лялюся? — голос, як завжди, коли він розмовляє з нею по недовгій навіть перерві, прискає нестримною радістю, [...]; "Лялюся" — так її звали в дитинстві, коли вона ще не вміла вимовити "Даруся", але Адріян сам винайшов це ім'я, лялька — моя лялька — лялечка — лялюся, — як переважно в чистих душею чоловіків, його любовна мова була дитячою, і він не уявляв, ніби того можна соромитись, попервах вона ще знічено боронилась: яка я тобі лялька! — одначе тридцять-із-гаком-років-не-чута "Лялюся" таки пробила, остаточно зламала інерцію її жіноцького досвіду, зайвий раз упевнивши в мало не метафізичній доцільності всіх Адріянових дій” [4, с. 125-126].

Тобто владні відносини тут вибудовуються передусім через апеляцію до пам'яті співрозмовниці та спогадів з її дитинства (себто до певних ‘members’ resources’, за Феркляфом), в яких вона була підпорядкована батькам (згідно з традицією, в якій батьки мають виховувати дітей — а відтак і проявляти над дітьми владу²³). Важливий тут передусім є аспект “накладання” структур влади одна на одну: з одного боку, жінка в патріархальному суспільстві зазвичай є підпорядкованою чоловікові, а з іншого — через використання димінутивів жінка стає — вже на підсвідомому рівні — підпорядкованою чоловікові в “архетипі батька”, і стає таким чином “подвійно колонізованою”. Цей “паралелізм колонізації” можна побачити і в першому романі О. Забужко “Польові дослідження з українського сексу”, де протагоністка має такий собі “комплекс дитини”, отриманий внаслідок травматичних стосунків в минулому:

“і скоголить, скоголить, скоголить бідна, нелюблена, покинута на вокзалі дівчинка, ладна йти на руці до кожного, хто скаже: «Я твій тато», та тільки хто ж таке скаже тридцятичотирилітній бабі” [8, с. 22].

Подальший розвиток таке “накладання” отримує в колоніальних суспільствах, де жінка стає “потрійно колонізованою”: як “дитина”, як жінка, та як представниця колонії.

Всі ці структури колонізації у художній та філософській системі Оксани Забужко є паралельними — через що, зокрема, вона пише, що “культурна дискримінація жінок є лиш частковим проявом колоніалізму в найширшому, філософському значенні терміна” [9, с. 290]. Оце “філософське значення колоніалізму” і є те, що ми називаємо в цій праці “владю” як певною абстрактною структурою

²³ Ще М. Фуко, коментуючи праці І. Канта, звертає увагу на зв'язок між інфантильністю, “незрілістю”, та владою: “And by “immaturity”, he means a certain state of our will that makes us accept someone else's authority to lead us in areas where the use of reason is called for” [38, с. 34] («А під “незрілістю” він має на увазі певний стан нашої волі, який змушує нас приймати чийсь авторитет, щоб керувати нами у тих сферах, де потрібне застосування розуму» — переклад наш)

підпорядкування, яка може в реальності отримувати будь-який “зміст підпорядкування”: чи то підпорядкування дитини батьком, чи то підпорядкування жінки чоловіком, чи то підпорядкування колонії метрополією²⁴.

Важливою ремаркою стосовно функціонування пестливого реєстру є його “гендерна асиметричність”: якщо з боку чоловіка використання пестливих назв стосовно жінки використовуватися може, то вже використання цього реєстру жінкою щодо чоловіка є одним з патріархальних табу — принаймні в публічному просторі. Це можна побачити, наприклад, у засторогах Дарини з роману “Музей покинутих секретів”:

“Чому я це забула, як могла забути й згадати щойно тепер: "Вадю", "Вадька" — так зверталася Влада до свого Вадима, звісно, не прилюдно, Боже борони, і не тоді, коли говорила про нього в третій особі, тут вона завжди була заціпнута на всі гудзики, як вихованка шляхетського пансіону, жодних фамільярностей, тільки повне ім'я” [4, с. 236].

Таким чином, “правила” використання пестливого реєстру не є універсальними і залежать від контексту та позиції мовця. Не є вони універсальними ще й з причини історичної обумовленості: як пояснює О. Забужко в “Notre Dame d’Ukraine”, використання пестливих та “інфантильних” мовних форм традиційно було проявом “чутливості” та “близькості” в українській мові. Однак енкратизація мови за радянських часів призвела до втрати цих конотацій, і тому останніми, хто ще не “соромився домашньої безпосередності інтонацій і словника” були письменники 20-х років, зокрема П. Тичина — після кого пестливе, замість того, щоб бути проявом емоційності, стало функціонувати як засіб інфантилізації чи нещирої “стилізації” мовлення [10, с. 142-144].

Таким чином, за О. Забужко, використання пестливого реєстру як “форми психологічного контролю” [10, с. 138] хоч і є однією з можливих функцій цього

²⁴ Подібна ідея накладання структур влади була раніше висловлена Г. Ч. Співак: “Clearly, if you are poor, black, and female you get it three ways” [31, с. 90]

регістру, не є універсальним правилом і сильно залежить від ситуативного й історичного контекстів мововжитку.

РОЗДІЛ IV: МОВА, МОВЧАННЯ, ПАМ'ЯТЬ

Починаючи з II пол. XX ст. в гуманітарних науках почали з'являтися питання, які важко описувати в більш традиційних “структуралістських” термінах та координатах. Міркування з деяких подібних питань, пов'язаних з філософією мови та влади можна знайти і у текстах Оксани Забужко. В цьому розділі ми спробуємо дослідити двоє з таких питань, які важко вмістити в структурний підхід попереднього розділу, а саме: питання неназваного та питання мовної пам'яті.

4.1. Проблема неназваного та іншованого

Одне з ключових питань постколоніальної та феміністичної критики було поставлене Гаятрі Чакраворті Співак в її однойменному есеї: “Чи може підпорядковане промовляти?”. За критикинею, підпорядковане (subaltern) не може промовляти саме з тої причини, що його маргіналізували та забрали в нього можливість говорити за себе та свої інтереси — у зв'язку з чим Співак висловила відому фразу, за якою “[w]hite men are saving brown women from brown men”²⁵ [31, с. 92] без жодної спроби запитати “brown women”, чи хочуть вони бути врятованими.

Хоча й для О. Забужко це питання є важливим, вона також доповнює оптику Співак і повертає її під іншим кутом: для неї цікава не тільки маргіналізація через забирання можливості говорити, але й **маргіналізація через неназивання об'єкта** (чи неповне його називання). Почнімо, однак, від зворотного — від функції називання у філософській системі авторки. У вже згаданому есеї “Мова і влада” О. Забужко каже про те, що “найменувати — означає тим самим приручити, ввести в коло звичних непорушних уявлень” [9, с. 104], тобто **називання тут є ствердженням існування об'єкта**. Про те саме йдеться і в есеї

²⁵ «Білі чоловіки рятують темношкірих жінок від темношкірих чоловіків» (переклад наш)

“Входить Фортінбрас”, де авторка говорить, що “первісною, біблійною функцією” називання було саме творення названого: “називання по-справжньому творило назване, викликало його до життя, надавало йому статус реальності” [9, с. 24].

Відповідно до цього, відмова від називання є відмовою у визнанні існування об’єкту — принаймні в системі цінностей авторки, чому теж можна знайти підтвердження у книзі О. Забужко “Найдовша подорож”: “те, для чого нема слів, для людської свідомості не існує” [5, с. 35].

Це поняття про неназване як маргіналізоване чи неіснуюче має в художніх текстах авторки декілька імплікацій, одна з яких пов’язана з тілесністю. Як пише О. Забужко, посилаючись на праці М. Фуко, “людське тіло завжди є соціальний конструкт” [10, с. 69], і тому питання про те, як мова взаємодіє з описом тіла є вкрай важливим. Зокрема це видно у романі “Польові дослідження з українського сексу”, де однією з найбільш показових реплік в контексті тілесності є наступне міркування протагоністки: “Іди сюди – але я взяла снодійне – ну значить, на «ньому» й заснеш. Господи, який це був жах. Чи можна взагалі зрозуміти світ людей, що мислять про власний статевий орган у третій особі?” [8, с. 23-24].

Тут ми можемо побачити процес **фрагментації тіла** через мову: частини тіла тут постають ніби “відірваними” від решти, вони не становлять одне ціле. Проінтерпретувати причини такої фрагментації можна принаймні в два способи. Перша інтерпретація може бути пов’язана з (пост-)тоталітарним контекстом, в якому тіло сприймалося як такий собі “витратний матеріал”, який належить навіть не самій людині, а скоріше державі — а тому є “взаємозамінним з іншими тілами”, як пише О. Забужко в “Notre Dame d’Ukraine” [10, с. 72]. Тому за такою інтерпретацією маргіналізація частин тіла постає наслідком тоталітарної ідеології, що бачила тілесність як щось відчужене та деперсоналізоване.

За другою інтерпретацією цього феномену можна звернутися до ідей Славоя Жижека з його есею “Superego by Default”. В ньому філософ говорить про

існування писаного “публічного Закону”, а також його протилежності — “обсценного ‘нічного’ закону” [41, с. 54]. За Жижеком, трансгресія щодо “публічного Закону” є цілком нормальним (і навіть необхідним) явищем для підтримки стабільності соціального порядку. Однією з умов цієї трансгресії є, однак, її “таємність” та невисловленість: публічний Закон “не хоче чути” про трансгресії, адже вони є іншою, тіньовою стороною самого Закону [41, с. 55].

Повертаючись до прикладу з роману О. Забужко, видається, що саме способом “обійти” публічний Закон і обумовлене небажання персонажа називати статеві органи “своїми іменами”, адже однією з частина Закону є табування цих назв. Трансгресія, водночас, тут полягає в сексуальній експлуатації органів, яка є забороненою на рівні писаного Закону, але схваленою на позамовному рівні закону “обсценного”. Таким чином, подібне мовне іншування щодо тілесності можна вважати самоцензурою владного дискурсу, який на рівні слова цензурує тілесність, але “між рядками” схвалює її експлуатацію іншим.

Цензурування та “іншування” тілесності є, однак, не єдиним проявом проблематики, про яку йдеться в цьому розділі: ще одним прикладом іншування на мовному рівні є відмова перекладати іншомовні слова на українську та, відповідно, їх транслітерація. Особливо це актуально для російськомовних слів, які здебільшого використовуються у текстах Забужко у контексті чогось чужого системі цінностей нараторки (а вірогідно — і авторки). Наведемо нижче всього лиш декілька прикладів характерних ситуацій такого використання в художньому доробку авторки:

- Персонаж Трупотрах, після звалтування жінки, каже їй: “А ти маладець!” [6, с. 386]
- Неназваний чоловік в купе поїзда домагається до дівчини: “Іді, перепіхньомся, слиш?” [8, с. 97].
- “Піонервожатський голос” говорить: “Атряд! Рравняйсь! Смір-на!” [8, с. 151]

- “По-звірячому вирячений красноармєєц” на плакаті каже: “Ти записался добровольцем?” [4, с. 256]

Таким чином, у цих прикладах (та багатьох інших) російськомовні вставки є способом наратора відмежуватися від описуваного об’єкту та виказати свою незгоду з ним — що є ще однією ілюстрацією проблеми іншування на рівні мови.

4.2. Мовна пам’ять та проблема зужитості мови

Однією з ключових тем у творчості Оксани Забужко є пам’ять та те, як минуле проявляється у теперішньому та впливає на нього. Видно це, зокрема, і на рівні мовному, адже слова в художній системі авторки часто мають не тільки “синхронічний” аспект, який покликаний виконувати певну дію тут-і-тепер, але і “діахронічний”, який виказує історію використання слів там-і-тоді. Прикладом цього є відома цитата з роману “Польові дослідження з українського сексу”, де нараторка каже: “Українець – і переможець: чудасія, їй-бо, в сні б не приснилося” [8, с. 79]. Ця недовіра нараторки до існування українців-переможців — попри вже виборену Незалежність країни — пов’язана з українським “комплексом переможеного”, за яким практична відсутність політичних перемог українського народу протягом історії призводить до такої собі “оксюморонізації” слів “українець” та “переможець”: саме їх поєднання вже видається дивним для нараторки саме з причини того, що історично ці слова разом використовувалися вкрай рідко.

Важливою “пам’ять мови” є і з тої причини, що вона “видає” походження мовця та його соціальний статус — через що О. Забужко пише: “мова, мова — ось що завжди зраджує мовця, покажіть мені текст — і я складу вам “портрет автора”!” [3, с. 25]. Зокрема, частою темою в художніх текстах та есеях авторки є **інституційна мовна пам’ять**, себто певні історично-зумовлені мовні особливості інституцій і те, як належність мовців до інституції можна визначити суто за цими мовними особливостями. Так, в додатку до есею “Мова і влада” О.

Забужко наполягає на тяглоті інституцій СБУ зразка “нульових” та КГБ суто через спільну манеру мовлення: “і той самий стиль мовлення, і ті самі слова й звороти, пам’ятні з ча-сів маланчуківського «полювання на відьом», і, що особливо цікаво, неминуче, продиктоване самим тільки мововжитком, чи, як кажуть лінгвісти, «узусом», безпорадне «сповзання» мого співрозмовця, мимо його власної волі, у те саме зачароване коло ідеологем, із якого вибратися він не мав способу” [9, с. 132].

Водночас, інституційна мовна пам’ять може мати ефект нав’язування певних способів мовної поведінки через те, що така поведінка є історично притаманною певному типу мови чи соціолекту. О. Забужко дає цьому приклад: “звертаючись до затримованого по-російськи, ви навряд чи станете тут-таки пояснювати йому його право на адвоката” [9, с. 132], адже в російського енкратичного соціолекту історично “не прийнято” пояснювати права затримованого. Зворотній ефект цього полягає у відносній “чистоті” акратичних соціолектів, які історично не пов’язані з репресивними владними поведінками, і тому, ставши на позицію енкратичного соціолекту внаслідок зміни влади, ці соціолекти можуть будувати свої власні моделі поведінки, не зважаючи на мововжиток у минулому — через що О. Забужко робить висновок, що “українська як мова права дає країні ще один шанс розпрощатися з нашим — хай яким липким та невідчепним — «совковим» минулим” [9, с. 132].

З теоретичної точки зору, наявність у слів “паралельних” означуваних, що долучаються до слів (чи то граматичних конструкцій) протягом історії їх використання може бути пов’язано з тим, що Умберто Еко, засновуючись на доробку Ч. С. Пірса, називає “**необмеженим семіозисом**” (“unlimited semiosis”). За Пірсом, те, що в семіотиці прийнято називати “означуваним” (“signified”), насправді складається з двох елементів: “об’єкту” (себто чогось за межами знаку, що цей знак позначає) а також “інтерпретанту” (“interpretant”), себто певної інтерпретації та осмислення знаку. “Інтерпретант”, каже Пірс, є “еквівалентним знаком, або, можливо, більш розвиненим знаком” [22, с. 135], який створюється означником. Тобто означник “відсилає” не до якогось об’єкту поза знаковою

системою напряду, а відсилає до іншого знаку та іншої репрезентації цього об'єкту. У. Еко розвиває цю ідею і каже, що це призводить до процесу “необмеженого семіозису”, адже процес інтерпретації будь-якого знаку є процесом декодування, крок за кроком, кожного наступного знаку, на який посилається означник [23, с. 68-69].

Видається, що саме з цим “ланцюговим” механізмом і пов'язана мовна пам'ять, про яку йшлося в цьому розділі, адже вона працює через відсилання інтерпретатора знаку не стільки до самого означеного об'єкту, скільки до попередніх використань цього знаку в пам'яті (особистій чи колективній) інтерпретатора.

В творчості О. Забужко ця ідея, однак, розвивається ще далі, адже перенасичення мовної пам'яті призводить в неї до десемантизації, до втрати словами будь-яких значень. Це, зокрема, є центральною темою повісті “Інопланетянка”, в якій протагоністка Рада міркує про існування “як[оїсь] критичн[ої] меж[і], за якою слова, нагромадившись, стають екологічно небезпечним шлаком, — середовище не встигає їх переробляти.” [6, с. 72]. А саме, тут йдеться про слово “свобода”, яке за всю історію його використання стало таким собі “порожнім знаком”, який має “нечіткі, дуже мінливі, невизначені або неіснуючі означувані” [21, с. 78] — або, як каже нараторка в повісті О. Забужко: “слово "свобода" нічого не означає, крім цієї раптової порожнечі СВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБОДАСВОБО” [6, с. 91].

Вся повість “Інопланетянка” побудована як така собі спроба знайти “справжнє” значення слова “свобода”, яке більше не проглядається за десемантизованим використанням цього слова в сучасності. Цей пошук досягається, як ми спробуємо довести, в спосіб поступового занурення в історію етапів використання слова аж до доходження до “першопочаткового значення” — дуже подібно до вже згаданого поняття “необмеженого семіозису” У. Еко. Всього таких етапів — або, як їх названо в повісті, “ступенів” — є три.

Перший ступінь свободи, про який йдеться у повісті, є свободою суто позірною, адже це є свобода вибору між чимось і чимось, коли жоден варіант вибору не змінює загальний стан речей — так само, як перестановка доданків у математичному рівнянні жодним чином не змінює суті рівняння. Саме тому про цей ступінь свободи нараторка каже:

“Та не було в мене ніякої свободи. Ніколи не було. А те, що люди розуміють під свободою, коли в поробочу годину пік, неуважно побризкуючи мідяками в кишені плаща, спускаються в лунку, надихану металічним сопухом утробу метро з блаженною статечністю відпускника розмірковуючи — сходити сьогодні після вечері з Тамаркою в кіно а чи, може, податись на преферанс до Яхненків, — той мінімум свободи рядити власним тілом: справляти йому свої дихальні, травні, статеві функції, гортати йому газету, заповняти правою рукою бланки й промовляти в чорне сітчасте вічко мікрофона в тому чи іншому приміщенні, серед тих чи інших людей, у тому чи тому місті — це просто безнадійна, безбарвна й безвихідна — як понурий пустельний крайобраз — свобода графомана замінити будь-яке з написаних слів на інше, або й не писати зовсім: необов’язковість дій” [б, с. 96-97].

Прикметним тут є абсолютне превалювання матеріального над духовним: свобода як свобода виключно “рядити власним тілом” є характеристикою пострелігійних суспільств, а в контексті повісті — радянського суспільства з його офіційною настановою на атеїзм. Саме через цю “пострелігійність” це визначення свободи можна вважати найбільш історично новим (особливо враховуючи, що повість написала ще за радянських часів — у 1989 р.).

Другий ступінь свободи у повісті — це свобода виходу за межі звичного та відомого, це “та сила, яка виривала людей із заведеного, обжитого плину обставин-котрі-доводиться-брати-до-уваги й шпурляла в темну хлань невідомого” [б, с. 105]. Відмінність від першого ступеня тут — це здатність полишити матеріальне та рухатися назустріч чомусь новому. Хоча для того, аби датувати період превалювання цього значення слова потрібна окрема історико-

культурна розвідка, зробимо припущення про важливість саме такого значення поняття “свобода” для мандрівної та паломницької літератури, яка отримала особливу популярність в 17-18 ст. (зразковим тут може бути “Поступ Паломника” Джона Баньяна як алегорія утечі від буденного до божественного, хоча й можна знайти в приклад велику кількість інших, менш релігійно ангажованих, текстів).

Третій ступінь свободи — це вже свобода виключно релігійна та духовна; та свобода, яка відкидає “людський світ”, адже в ньому “немає свободи”, на відміну від світу небесного [6, с. 132]. Цей тип свободи, безумовно, є відголоском вже найдавніших уявлень про це поняття, які побутували і побутують в дуалістичних релігіях — зокрема в християнстві²⁶. Таким чином, “третій ступінь свободи” як уявлення про свободу духовну постає в повісті О. Забужко історично найдавнішим — і завершує собою процес пошуку Радою кінцевого значення поняття “свободи”.

Також варто відмітити важливість персонажу Посланця в цьому процесі “семіозису”. Він тут постає ключовою фігурою, адже саме він, будучи “мандрівником у часі”, є людиною, яка безпосередньо застала суспільство, в якому побутувало найархаїчніше релігійне уявлення про свободу — і тому саме він про це уявлення розповідає Раді наприкінці повісті.

Важливою тут також є ремарка про те, що Посланець “говорив, маючи на увазі саме те, що говорить, — не більше й не менше” [6, с. 72], тобто Посланець є носієм такої-собі ідеальної мови, яка точно (в лінгвістичних термінах — “недовільно”) відображає те, про що мовець говорить — причиною чому, вірогідно, є самий “позачасовий” статус Посланця як людини, що могла застати ще “початок часів”. На такий образ Посланця могло вплинути давнє релігійне

²⁶ В такому відкиданні матеріального задля свободи можна побачити певний перегук з епіграфом до роману “Місто” В. Підмогильного: “Чи можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?” [13, с. 30], а також із романом “Таїс” А. Франса, в якому йдеться саме про ранньохристиянські полеміки 4 ст. н.е.

уявлення про поступовий занепад мови, яка з плином часу стає все більш довільною та менш досконалою — і тому найдавніші мови, зокрема іврит, вважаються найбільш адекватними для опису світу відповідно до цього уявлення (про яке, зокрема, пише У. Еко в своїй праці про пошуки досконалих мов [24, с. 7-24]). Таким чином, через образ Посланця як носія “досконалої мови”, повість О. Забужко висловлює ідею про принципову необхідність пошуку оригінальних та “корінних” значень слів.

Цей пошук, однак, не є функцією виключно міфологічних персонажів, як-от Посланця, адже цей пошук передусім є також задачею письменника — особи, яка, так само, як і Посланець, “не цілком людина” [6, с. 80], тобто може виходити за межі повсякденного, недосконалого та неточного, людського мововжитку. Саме тому, підсумовуючи цей розділ, задача письменника — це боротьба за прозорість мови та за “точність нази-вання” [9, с. 6], яка б не залишала нічого на маргінесах і не давала би сенсам загубитися протягом історії.

РОЗДІЛ V: ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ДИСКУРС-АНАЛІЗУ

Попередні два розділи цієї праці характеризуватися дещо теоретичною дослідницькою лінзою: ми намагалися вивести взаємодію мови та влади в певну систему в залежності від мовного рівня (розділ III) чи проблематики (розділ IV). В цьому розділі, натомість, ми спробуємо вдатися до більш прикладного аналізу та застосувати підхід Нормана Ферклафа, синтезований з теорією попередніх розділів, на практиці, а саме — застосувати його при аналізі двох діалогів з роману Оксани Забужко “Музей покинутих секретів”²⁷.

Приклад 1: діалог Дарини Гощинської та Павла Бухалова

Першим аналізованим прикладом є епізод з сюжетної лінії “двохтисячних”, де відбувається діалог та перше знайомство головної героїні Дарини Гощинської та працівника архіву при СБУ Павла Бухалова. Також при діалозі присутній Адріян Довган, в якого, однак, майже відсутні репліки. Наводимо цей діалог у форматі, характерному для критичного дискурс-аналізу та без вставок наратора (уривки з них будуть наведені під час аналізу):

- (1) **Павло:** Я вибачаюсь, ви не Дарина Гощинська?
- (2) **Дарина:** А ви, пробачте, хто?
- (3) **Павло:** Павло Іванович з архіву...
- (4) **Дарина:** В такому разі, я Дарина Анатоліївна!
- (5) **Павло:** Це я знаю... Знаю, що ви Анатоліївна.
- (6) **Павло:** Матінка ваша ще жива?
- (7) **Дарина:** Нівроку. Дякую. А ваша?

²⁷ Вибір цього тексту зумовлений передусім великою кількістю діалогів у ньому, а тому і великої кількості боротьби між системами мислення та ідеологіями. Водночас, ми припускаємо й можливість плідного дослідження інших текстів Оксани Забужко в подібному форматі.

- (8) **Павло:** Передавайте їй вітання
- (9) **Дарина:** Вітання від кого?..
- (10) **Павло:** Бухалов... Павло Іванович Бухалов.
- (11) **Павло:** Так їй і передайте, вашій матінці... Бухалов, Павло Іванович.
Думаю, вона мене згадає. Ми колись зустрічалися...
- (12) **Адріян:** Світ тісний
- (13) **Павло:** Дуже приємно. Дуже приємно знати, що в неї виросла така... відома дочка. Я сам частенько дивлюся ваші передачі, хоч і не завжди маю час... А дочка моя вас просто обожнює
- [далі використана невластне пряма мова (що ускладнює членування на репліки), де Бухалов просить Дарину підписати автограф для дочки]
- (14) **Павло:** Дзвоніть, якщо буде треба...
- (15) **Павло:** Товариш ваш... Має мій робочий телефон... Звертайтеся...
[4, с. 264-269]

Перше, на що варто звернути увагу в цьому діалозі — позиція знання (а відтак — влади) Павла та відсутність цієї позиції знання у Дарини. Павло, будучи працівником СБУ, мав змогу дізнатися про Дарину інформацію, знання якої Дарина не очікувала від невідомої людини. Таким чином, починаючи діалог (репліка 1) називанням Дарини за іменем та прізвищем, він вже підважує інтеракційні конвенції, за якими незнайомі люди очікують на початку інтеракції передусім знайомства та повідомлення своїх імен співрозмовникові.

Ця інтеракційна модель підважується дедалі більше, коли Павло, на прохання Дарини представитися (репліка 2), відповідає в дещо іншому форматі, ніж він звернувся до Дарини — замість імені та прізвища Павло представляється через ім'я та по-батькові (репліка 3). Враховуючи те, що його ім'я та по-батькові, Павло Іванович, є вкрай поширеними, використання цього формату представлення теж допомагає персонажеві зайняти певну позицію, на якій

Дарина його зідентифікувати вдруге — через телефонну книгу, знайомих тощо — вже просто не зможе.

Важливо теж те, що в своїй нараторській та невисловленій вголос репліці Дарина пов'язує манеру представлення Павла з традицією радянських спецслужб: “Чисто гебешна манера рекомендуватись, це я від мами чула — що всі вони були поспіль Павли Івановичі та Сергії Петровичі, всі оперативники-"опікуни", — люди без прізвищ, із самим іменем-по-батькові” [4, с. 264-265]. З цього видно, що не тільки конкретні слова (як-от у останній, 15-й, репліці, де використано дуже “радянізоване” слово “товариш”), але й форми словосполучень (та, відповідно, імен) можуть мати за собою певний владний “шлейф”, який автоматично вказує на статус мовця та його походження.

В наступній репліці (4) Дарина намагається перевести інтеракцію на той самий “гебешний” рівень Павла, заново представившись як “Дарина Анатоліївна”, але Павло знову підкреслює свою позицію знання в репліці 5: “Це я знаю... Знаю, що ви Анатоліївна”. Таким чином в цьому діалозі знову підкреслюється важливість взаємозв'язку знання, імені, та влади.

В іншому висловленні позиції знання — запитанні про матір Дарини в репліці 6 — замість більш традиційних слів, як-от “мама” чи “мати”, Павло використовує слово “матінка”, яке в Дарини одразу викликає асоціацію з російськомовним словом “матушка” та його конотаціями:

“Він так і каже — "матінка". По-російськи це було б "матушка" — нормально, навіть поштиво. А так вони всі й говорили в своєму колі — "матушка", а на дружину — "супруга": "Передавайте привет Вашей супруге", ні в якому разі не "жене", — "жёны" були в допитуваних, у тих, з ким не рахуються і привітів не передають. А в цих — "матушки", "супруги": владний жаргон, арго переможців. Як це я не відразу догледіла, що він подумки перекладає з російської?..” [4, с. 265].

Ці міркування є ще одним підтвердженням тези про енкратичні та акратичні соціолекти, адже саме через “калькування” російської мови в українській Павло створює свій власний варіант енкратичного соціолекту. Менш очевидною ця “енкратизація” мовлення є в тому, який наголос Павло робить у словах. Так, у репліці 13 нараторська ремарка двічі вказує на те, що у слові “дочка” Павло ставить наголос “на першому складі”, що характерно саме для російської мови, а не для української. Таким чином, через уподібнення української мови до “всеімперської” російської Павло очікує виставити себе як більш наділеного владою (інша справа — це те, що Дарина цього сприйняття не справджує, але тут грає роль її резистентність до маніпуляцій, про яку йшлося в розділі II).

Репліки 7 та 8 прикметні тим, що в них втілений ще один спосіб підривання інтеракційних конвенцій — пряме ігнорування запитань. Така мовна поведінка є важливою в рамках КДА, адже, як пише Ферклаф, “asking, be it for action or information, is generally a position of power, as too is giving information - except where it has been asked for”²⁸ [25, с. 126]. Тож, оскільки Павло протягом всього діалогу намагається зайняти цю саму “позицію влади”, зрозуміле його бажання запитувати (чи то навіть допитувати), але не відповідати, адже це останнє асоціюється з позицією слабшого.

Таким чином, навіть у такому невеликому діалозі можна побачити ілюстрацію одразу декількох важливих ідей, згаданих у попередніх розділах, а саме: тісний зв’язок знання та влади, наявність за словами владного “шлейфу”, а також можливість порушення інтеракційних конвенцій одним з мовців задля вивищення себе перед іншим.

²⁸ «прохання, чи то про дію, чи то про інформацію, як правило, є владною позицією, так само як і надання інформації — за винятком випадків, коли про неї перед тим просять» (переклад наш)

Приклад 2: діалог Адріяна Довгана з батьком

Другий приклад, який ми спробуємо проаналізувати — це уривок з телефонної розмови між Адріяном Довганом та його батьком Амброзієм. Наводимо цей уривок нижче, цього разу з однією вставкою з невласно-прямою мовою (відповідно помічена як НПМ в дужках):

- (1) **Амброзій:** Оце дивлюся П'ятий канал...
- (2) **Амброзій:** Чи ти чув, що ті бандити затівають у Мукачево?!
- (3) **Амброзій:** вони що собі надумали, сталінські часи повернути?..
- (4) **Амброзій:** Тож чисто так совети в сорок шостому свої вибори проводили!
В кожне село гарнізон солдатів привозили, на виборчу дільницю людей автоматами зганяли. Бо в нас люди тоді ще думали, що то так, як за Польщі, — як пробойкотують, то й вибори не відбудуться. Ще не знали, що то за власть...
- (5) **Адріян:** Це, тату, виборчими технологіями тепер називається...
- (6) **Амброзій:** А то ще, знаєш, як робили? Дзядзьо твій розказував — просвердлювали в кабіні до голосування дзюрочку в стелі, і звідтам цілий час крейда сипалася на те місце, де олівець хімічний прив'язаний лежав [...] А на виході з дільниці всіх, у кого біле було на шапці, — хто в кабінці, виходить, із олівця скористав, — похапали в грузовик, що на задньому дворі наготований стояв, — і поїхали дядьки в тундру комунізм строїти! Такі, браце, вибори були...
- (7) **Адріян:** Круто [...]
- (8) **Адріян (НПМ):** Розкажу завтра Лялюсьці — звідки в тих "політтехнологій інформаційної доби" ноги ростуть. Дарма той Вадим їй так хвалився, нічого нового його пацани не придумали. Чи вони взагалі нічого нового не здатні придумати — і тим і полюють на таких, як вона?.. Тоді виходить так, як церква каже: що зло само по собі безсиле, вся його сила — в тім, що воно вербує слабких собі на послуги... [4, с. 644-647]

Перше, що тут можна помітити — це досвідне та експресивне значення репліки 2, яка визначає героїв новинного епізоду як “бандитів”, і, відповідно, висловлює негативне ставлення мовця до них (що також підкріплюється доволі негативно-забарвленим дієсловом “затівають” та окличною інтонацією запитання). Важливо теж те, що ця репліка сама по собі припускає існування у співрозмовника спільної системи цінностей та того, що Ферклаф називає ‘members’ resources’, адже для того, щоби говорити про “тих бандитів”, у мовця та його співрозмовника вже має існувати уявлення про те, що “вони” є саме “бандитами”, з відповідними негативними конотаціями. Хоча в цьому випадку співрозмовник, Адріян, дійсно має ці самі “фонові” ресурси та погоджується з оцінкою батька, в іншому випадку подібна форма висловлювання може працювати на те, щоби виправити ці ресурси у співрозмовника та наблизити його систему цінностей до системи цінностей мовця.

Показовою в цьому аспекті також є репліка 3, в якій наявний інший тип значення за Ферклафом — реляційний. Це значення можна побачити на граматичному рівні у використанні займенника “вони”, який вибудовує уявлення про певну структуру суспільства: з одного боку, є “ми” — мовець та співрозмовник (при цьому другий не повинен давати свою згоду на включення до цієї групи — в цьому особливість такого використання займенників), а з іншого — “вони”, таке собі збірне слово (в цьому контексті) на позначення будь-яких людей, з якими мовець не погоджується і від яких він хоче відмежуватися.

Негативна характеристика “їх” продовжується в другій частині репліки 3 — у тому, що Ферклаф називає “зв’язковими” (connective) значеннями (див. запитання 8 в підрозділі 1.5). Ці значення можуть не тільки вказувати на зв’язок між однією частиною речення та іншою, але й відсилати до певних контекстів та пов’язувати одну частину реальності з іншою. Так, в репліці 3 є спроба пов’язати діяльність певної групи людей в сучасності (“їх”, “тих бандитів”) зі “сталінськими часами”. Це пов’язання є прикметним з тієї ж причини, з якої і слово “бандити”, адже ця репліка вже сама по собі припускає існування у Адріяна “фонового” знання про “сталінські часи” та негативної оцінки цих часів.

Адріян, в свою чергу, виконує в репліці 5 рух у протилежний бік — від минулого до майбутнього, — і пов’язує діяльність “советів” із сучасним терміном “виборча технологія”. В своєму есеї “Майдан проти Матриці” О. Забужко пише про професію “політтехнолога” і каже, що це поняття та роль “не має відповідника в жодній європейській мові” [3, с. 115], тобто воно є настільки новим, що слово на його позначення ще не увійшло “в коло звичних непорушних уявлень” [9, с. 104] — і тому саме використання точного терміну на позначення певного явища є способом деконструкції цього явища. Особливо це актуально для опису явищ минулого, адже шляхом “переописання” минулого в термінах сьогодення здійснюється його деконструкція, що особливо видно в репліці Адріяна.

Іншим способом “закодувати” в мові своє негативне ставлення до СРСР в цьому діалозі є використання русизмів. Амброзій використовує їх у трьох реченнях: “Тож чисто так **совети** в сорок шостому свої вибори проводили”, “Ще не знали, що то за **власть...**” та “поїхали дядьки в тундру комунізм **строїти**”. Припускаємо, що у всіх трьох випадках русизми тут використовуються саме як спосіб відмежуватися від певних явищ і вказати на їхню “інородність” в українській мові та українському контексті²⁹.

Натомість, інший тип запозичених слів, полонізми, використовуються тут з протилежної причини — не для того, щоби вказати на далеке та чуже, а для того, щоби вказати на близьке та рідне. Так, двоє з трьох використаних Амброзієм полонізмів — це слова на позначення сімейних відносин (“дзядзьо”, “браце”), а третій, “дзюрочка”, виступає тут майже прямою мовою з історії, розказаної “дзядзьом”. Таким чином, використання полонізмів Амброзієм видає його польсько-українське (а для радянської системи — відверто опозиційне та «вороже») походження.

²⁹ Сприйняття “советів” як чужих у західноукраїнському контексті післявоєнного періоду є автобіографічним епізодом: у споминах про свого діда Оксана Забужко каже: “«совети» довіку залишалися для діда — «вони», то була «їхня» влада і «їхня» преса” [7, с. 139].

Останнє, на що можна звернути увагу в діалозі — це посилення Адріана на церковну систему моралі в репліці 8: “Тоді виходить так, як церква каже: що зло само по собі безсиле, вся його сила — в тім, що воно вербує слабких собі на послуги...”. По-перше, прикметним тут є саме апелювання до церкви як авторитету, що вже вказує на певну акратичність мовлення Адріана, принаймні всередині сім’ї, враховуючи маргіналізацію та заборону релігії в СРСР. Друга прикметна риса впливає з першої — це мислення (цілком традиційно-християнськими) категоріями “зла” і, імпліцитно, “добра”: саме твердження, що “зло само по собі безсиле”, вже каже про те, що Адріан вірить у можливість розмежування “добра” та “зла” — що доволі незвично для пострадянського та постмодерного суспільства з його “дискурсом брехні” та уявленням про релятивність правди. Таким чином, в цій репліці Адріан видає важливу частину свого світогляду, яку він розділяє з Дариною (див. розділ II).

Підсумовуючи, в цьому діалозі ми змогли знайти дещо інші приклади до теорії, наведеної в попередніх розділах, а саме: ілюстрацію того, як через мову та її експресивні значення проглядається ідеологія мовця; того, як може відбуватися мовне іншування; а також того, як граматичними способами може відбуватися антагонізація різних суспільних груп.

ВИСНОВКИ

Доробок Оксани Забужко як однієї з ключових авторок сучасної української літератури є вкрай багатоаспектним та відкритим до прочитань через нетрадиційні для літературознавства методології. В цій праці ми спробували прочитати доробок авторки через призму філософії мови та критичного дискурс-аналізу — галузей, методології та поняття яких традиційно не стають частиною літературознавчих досліджень *per se*, але, як ми спробували довести, цілком мають право бути використаними для ширшого дослідження літературних текстів.

Так, в першому розділі цієї праці ми дали визначення ключових понять, пов'язаних з предметом дослідження: мови, влади, дискурсу та контрдискурсу. На додаток, в цьому розділі була описана методологія критичного дискурс-аналізу, яка буде застосована в п'ятому розділі дослідження.

В другому розділі роботи ми дали діахронічний погляд на дискурс мови і влади у творчості О. Забужко і визначили генетичну спорідненість драми “Кассандра” Л. Українки та роману О. Забужко “Музей покинутих секретів” — і водночас показали, що О. Забужко не просто перевикористовує певні рефлексії, вже наявні у тексті Л. Українки, але також переосмислює, контекстуалізує та намагається довести високу подібність між системою поглядів Гелена та радянським “дискурсом брехні”. Відтак, в цьому розділі була доведена тяглість дискурсу мови і влади, що почався в українській літературі щонайменше на початку ХХ ст.

У третьому та четвертому розділі була дана спроба класифікувати мовно-владні рефлексії О. Забужко та вивести їх в певну систему. Водночас, “розбивання” цієї систематизації на дві частини свідчить про багатогранність та багаторівневість рефлексій — а відтак і про складність вивести їх в одну струнку систему. Через це третій розділ структурує ту частину рефлексій, яку можна систематизувати з погляду “рівнів мови”. Так, дискурс мови і влади був досліджений на рівні соціолектів, лексичного, граматичного рівнів та на рівні лайливого та пестливого

мовних реєстрів. В четвертому розділі було досліджено дві додаткові проблематики дискурсу, а саме: проблема неназваного та іншованого, де ми проаналізували те, як неназваність (чи то “недоназваність”) призводить до маргіналізації об’єкту мовлення; а також проблема мовної пам’яті та того, як слова з часом набувають додаткових конотацій (зокрема і владних), пов’язаних з історичним контекстом їх використання.

У п’ятому розділі була спроба застосувати методологію дискурс-аналізу за Н. Ферклафом на практиці, а також проілюструвати дещо теоретичні третій та четвертий розділи, проаналізувавши два діалоги з роману О. Забужко “Музей покинутих секретів”.

Відповідно до цих чотирьох “практичних” розділів, можна цілком впевнено стверджувати важливість внеску **Оксани Забужко у філософію мови** — галузь, що є доволі широко дослідженою на закордонних теренах, але відносно обділеною увагою на наших.

Будучи певною мірою “експериментальною” роботою, це дослідження відкриває широке поле для **подальших досліджень**, серед яких можуть бути:

- Дослідження інших текстів через використання теоретично-методологічної частини цієї роботи. Так, цілком доцільним видається дослідження текстів інших авторів по аналогії з дослідженням діалогів з роману О. Забужко в розділі V;
- Дослідження, що використовують інші методології критичного-дискурс аналізу для аналізу текстів О. Забужко / інших авторів. Ця можливість продиктована тим, що КДА сам по собі не є якоюсь конкретною методологією, а лише певним напрямком, і тому КДА пропонує велику кількість різних підходів до аналізу текстів (наприклад, як описано в книжках Водака та Мейера [40] чи Дебори Шифрін [35]);
- Дослідження, які дещо зміщують оптику й аналізують не тільки владний вплив мови всередині художнього тексту, але і досліджують зовнішню направленість тексту — те, яку рецепцію він отримує у читачів (та те, які

владні відносини він вибудовує з читачами). Тут видається потенційно продуктивним поєднання методології рецептивної естетики та критичного дискурс-аналізу.

- Дослідження, що розглядають поняття “мови” в ширшому контексті, за яким “мова” визначається як “система знаків”. Така оптика дозволить ширше використання семіотичного підходу до аналізу текстів, ніж це було зроблено в цьому дослідженні.
- Дослідження інших “точок” дискурсу мову і влади. Зокрема, видається продуктивним дослідження роману Ірини Вільде “Сестри Річинські” як претексту до роману “Музей покинутих секретів” О. Забужко та його мовної проблематики.

Отже, успішність цього дослідження впливає не тільки з результатів, що власне були отримані в процесі дослідження, але і з потенційного поля для подальших досліджень — поля, в якому філософія мови становитиме осердя дослідницької оптики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: Монографія. — Київ : Либідь, 1999. — 264 с.
2. Жижек С. Річ із внутрішнього простору. Вибрані есе. — Київ : Комубук, 2022. — 416 с.
3. Забужко О. І знов я влізаю в танк... Київ : Комора, 2022. — 416 с.
4. Забужко О. Музей покинутих секретів. — Київ : Комора, 2022. — 832 с.
5. Забужко О. Найдовша подорож. Київ : Комора, 2023. — 168 с.
6. Забужко О. Після третього дзвінка вхід до зали забороняється. Київ : Комора, 2017. — 416 с.
7. Забужко О. Планета Полин. Вибрані есеї. — Київ : Комора, 2021. — 384 с.
8. Забужко О. Польові дослідження з українського сексу. — Київ : Факт, 2004. — 176 с.
9. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. — Київ : Факт, 2009. — 351 с.
10. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine. — Київ : Комора, 2021. — 656 с.
11. Основні лінгвостилістичні поняття і категорії (словник-довідник філолога) / укладач І. І. Коломієць. — Умань : ВПЦ «Візаві», 2015. — 202 с.
12. Павлишин М. Канон та іконостас. Київ : Час, 1997. — 447 с.
13. Підмогильний В. Місто. Київ : Віхола, 2022. — 368 с.
14. Словник української мови: у 11 томах. Том 1. / ред. П. Горещкий, А. Бурячок, Г. Гнатюк, Н. Швидка. — Київ : Наукова думка, 1970. — 801 с.
15. Українка Л. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Том 2. Драматичні твори (1907–1908) / ред. М. Моклиця; упоряд. С. Кочерга, О. Вісич; комент. В. Агеєва, О. Вісич, С. Кочерга. — Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2021. — 424 с., 8 с. іл.
16. Українка Л. Твори: у 12 томах. Том VI: Драми. / ред. Б. Якубського. — Нью-Йорк : Тищенко & Білоус, 1954. — 296 с.
17. Шерех Ю. Друга черга. — Нью-Йорк : Сучасність, 1978. — 393 с.

18. Arendt H. Lying in Politics: Reflections on The Pentagon Papers // *The New York Review of Books*. — *Electronic data*. — November 18, 1971. — URL: <https://www.nybooks.com/articles/1971/11/18/lying-in-politics-reflections-on-the-pentagon-pape/> (дата звернення: 25.03.2024).
19. Barthes R. *The Rustle of Language*. / trans. by Richard Howard. — Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1989. — 375 p.
20. Brown G., Yule G. *Discourse Analysis*. — Cambridge : Cambridge University Press, 1988. — 283 p.
21. Chandler D. *Semiotics. The Basics*. — London and New York : Routledge, 2007. — 307 p.
22. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Volume I: Principles of Philosophy and Volume II: Elements of Logic* / edited by Hartshorne C., Weiss P. — Cambridge, MA : The Belknap Press, 1960. Vol. 2. — 535 p.
23. Eco U. *A Theory of Semiotics*. Bloomington and London : Indiana University Press, 1976. — 368 p.
24. Eco U. *The Search for the Perfect Language*. Oxford and Cambridge : Blackwell, 1995. — 386 p.
25. Fairclough N. *Language and Power*. — New York : Longman, 1996. — 259 p.
26. *Formations of Modernity* / ed. S. Hall, B. Gieben. — Cambridge : Polity Press, 1995. — 342 p.
27. Foucault M. *The Archaeology of Knowledge and the Discourse on Language*. — New York : Pantheon Books, 1972. — 246 p.
28. Foucault M. *The Order of Things. An Archaeology of the Human Sciences*. — New York : Random House, 1994. — 387 p.
29. Halliday M., McIntosh A., Strevens P. *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. — London : Longmans, 1966. — 324 p.
30. Hymes D. *Foundations in sociolinguistics: an ethnographic approach*. — New York : Routledge, 2010. — 247 p.
31. *Marxism and the Interpretation of Culture* / edited by Nelson C., Grossberg L. — Basingstoke : Macmillan Education, 1988. — 752 p.

32. Quijano A. Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America. *Nepantla: Views from South*. 2000. Volume 1, Issue 3. — 533-580 pp.
33. Raatikainen P. On the Philosophical Relevance of Gödel's Incompleteness Theorems // *Revue Internationale de Philosophie*. — 2005. — Vol. 59, No. 234 (4). — pp. 513-534. — URL: <https://www.jstor.org/stable/23955909>
34. Rorty R. *Contingency, Irony, and Solidarity*. — Cambridge : Cambridge University Press, 1995. — 201 p.
35. Shiffrin D. *Approaches to discourse*. — Oxford : Blackwell Publishers, 1994. — 470 p.
36. Terdiman R. *Discourse/Counter-discourse. The Theory and Practice of Symbolic Resistance in Nineteenth-Century France*. — Ithaca and London : Cornell University Press, 1985. — 363 p.
37. *Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*. / ed. C. R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard. — London and New York : Routledge, 2003. — 294 p.
38. *The Foucault Reader* / edited by P. Rabinow. — New York : Pantheon Books, 1984. — 392 p.
39. Wilden A. *The Rules are No Game. The Strategy of Communication*. — London and New York : Routledge & Kegan Paul, 1987. — 434 p.
40. Wodak R., Meyer M. *Methods of Discourse Studies*. — Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC : Sage, 2016. — 252 p.
41. Žižek S. *The Metastases of Enjoyment. Six Essays on Woman and Causality*. London and New York : Verso, 1994. — 221 p.